

POKUŠAJI KAPITALISTIČKE PREOBRAZBE SELA I ZADRUŽNI POKRET U AUSTRIJSKOJ DALMACIJI OD RAZDOBLJA LIBERALIZMA DO 1918. GODINE

Tereza Ganza-Aras

UVOD

Brzi razvoj tehnologije i mehanizacije uz upotrebu fosilnih izvora energije u drugoj polovici 19. st. ubrzao je u razvijenom dijelu svijeta ne samo porast industrijalizacije kao dijela gradske privrede, nego je doveo i seosku ili primarnu privredu do visokog stupnja akumulativnih mogućnosti, razvijajući je naglo i u intenzivnom i u ekstenzivnom pogledu. Strojevi, umjetna gnojiva i uopće nova znanstvena saznanja do kraja 19. st. umnogostručili su poljoprivrednu produktivnost po kvadratnom metru, olakšali i ubrzali krčenje velikih zemljišnih površina, posebno na američkom Zapadu i razvili kvalitetno stočarstvo. Zbog velike ponude uz jeftinije privređivanje padale su cijene prehrambenim proizvodima, čemu je još više pridonio sve utjecaj-niji položaj SAD u svjetskoj privredi. Manje razvijeni dijelovi svijeta, posebno ako su imali pretežno poljodjelsku privredu a nisu mogli iz niza razloga i okolnosti pratiti smjer i tempo svjetskog poljoprivrednog razvoja, došli su u težak ekonomski, a time i socijalno-politički položaj, proporcionalno svom zaostajanju. Razvijenije i bogatije države počele su zaštićivati od najrazvijenijih svoje poljoprivrednike, odnosno poljoprivredne proizvode zaštitnim carinama i odgovarajućim vanjskotrgovačkim ugovorima, što je bilo uglavnom novost u dotadašnjoj privredi, jer po načelima liberalizma u principu nije bilo dopušteno miješanje političko-administrativnih (državnih) tijela u privredno poslovanje, kako unutar jedne državne cjeline, tako i na svjetskom nivou. Iz sudaranja ekspanzivne tržišne privrede ekonomski jakih cjelina ničim sputavanih sa zatvaranjem manje jakih (nacionalnih) tržišta proizlazili su dobrim dijelom razlozi za svjetske gospodarske i financijske krize, koje su još više produbljavale proturječnosti kapitalističkog privrednog i društvenog sistema. Istovremeno i paralelno s tim jačala je i politička djelatnost desnih i lijevih protivnika liberalističkog kapitalizma.

Konzervativne političke snage, posebno u slabije razvijenim zemljama u koje je spadala i Austro-Ugarska, težile su da zakoče nesmiljeni razvoj industrijalizacije i tržišne privrede, kad već nisu bile u stanju okrenuti je sebi u korist. Te su snage bile regrutirane iz vrhova agrarnog dijela društva,

donedavno ekonomski i politički vodeće društvene grupacije zemljoposjedničkog sloja, tj. aristokracije i crkve. Nastojale su i dobrim dijelom uspijevale da uza se politički imaju i šire seljačke male i srednje zemljoposjednike, ističući takva političko-pravno-privredna rješenja koja su mogla biti zajednička u suprotstavljanju novčano-industrijskim kapitalistima. Formirale su program na kršćansko-socijalnim načelima kojim bi se olakšao položaj poljoprivrednika unutar cjelokupnog privrednog života i omogućilo jače i ravnopravnije prisustvo na novom sve jedinstvenijem tržištu. Krug njihovog političkog djelovanja nije se zaustavljao samo na poljoprivrednicima nego su radili i na pridobijanju gradskih ugroženih slojeva: sitnog obrtništva, zanatskih radnika, tvorničkog radništva, ali su ovi bili bliskiji lijevim ideologijama, prvenstveno socijaldemokraciji, koja je pak sa svoje strane reflektirala i na seljaštvo kao na svoje moguće političke pristaše.

Djelovanje liberalističkih shvaćanja u privredi odrazilo se vrlo drastično na radništvo zbog prepuštanja radnika na milost i nemilost poslodavaca, te na malu obrtničku privredu zbog neobuzdane konkurencije industrije. Stoga je i reakcija na liberalističko kapitalističko privređivanje i sistem rada zahvatila velik dio društva: od predstavnika vodećih društvenih slojeva poteklih iz pretkapitalističkog doba okupljenih oko konzervativnih programa do najnižih slojeva sa čitavom lepezom lijevih demokratskih i desnih sitnoburžoaskih strujanja, sa mnoštvom ideja i prijedloga o reformiranju ili temeljnoj promjeni privredno-socijalno-političkog ustrojstva. Od početka 70-ih godina 19. st. u gospodarsko-političkom životu Austrije liberalizam sa svojim *laissez faire et passer* doživljava organizirane napade. Javlja se grupa tzv. katedarskih socijalista 1872., formira Društvo za socijalnu politiku 1873., organiziraju socijal-demokrati u političku stranku 1874., jačaju kršćanski socijali i osnivaju svoju stranku 1877. god. itd. Sve su jači pritisci na državnu vlast da intervenira reformama na socijalnom području.

U Austro-Ugarskoj je zbog utjecajnog, čak i odlučujućeg položaja krune, koja je u svom povijesnom kontinuitetu dio i predstavnik zemljišne aristokracije, te visokih vojnih krugova, koji su se također regrutirali iz redova istog društvenog sloja, čitava državno-upravna struktura, od cara i ministara, visokog činovništva na niže bila bliska konzervativnijim rješenjima. Liberalistički principi pod teretom privrednih kriza, nezadovoljstva poljoprivrednih segmenata društva i drastičnih socijalnih i ekonomskih nevolja nižih, prvenstveno gradskih, slojeva gube svoju dominantnu ulogu pred idejom o odgovornoj ulozi »države« u privrednoj sferi javnog života. Po toj ideji »država« je dužna da kao legalni politički faktor posreduje u smanjivanju suprotnosti, saniranju stanja ugroženih slojeva društva i smirivanju političkih napetosti koje nastaju iz sve oštrije suprotstavljenih ne samo klasno-ekonomskih nego i privredno-interesnih grupacija, a koje napetosti su ugrožavale same temelje kapitalističkog društva. Kabinet grofa Taaffea i vodeći desni reformisti u smislu kršćanskih socijala (»crveni princ« Alois Liechtenstein, Vogelsang, Belcredi) zamjenjuju vlast liberala 1879. god. i kao konzervativna reakcija na liberalistička shvaćanja o nepovezanim, slobodnom odnosu države, društva i gospodarstva, uvode — u formi parlamentarnih osnova — jedan novi upravno-politički sistem u kojem »država« dobija sve veću i odlučujuću ulogu u gospodarskom životu zemlje. Nosioći vlasti počinju se jače »miješati« u privredne tokove, držeći raznim propisima na uzdi razmah

velikog kapitala i pomažući subvencijama i poslovnim kreditima srednjostojće, te ublažavajući socijalnim zakonima eksploataciju radničkih masa. Iz tog povijesnog konteksta u kojem javno-političkim životom pored nacionalnih dominiraju i socijalna pitanja, a koja se prvenstveno odnose na probleme društvenog i ekonomskog položaja radničke klase ali i seljačkih slojeva, zanima nas ovdje onaj dio idejnih, socijalno-ekonomskih i političkih zbivanja rukovođenih agrarnom problematikom, jer se u tom okviru realizira i ideja o zadrugarstvu.

Zadrugarstvo se u Evropi razvijalo od sredine 40-ih god. 19. st. U drugoj polovici tog stoljeća poprimilo je razmjere pravog ekonomsko-političkoga masovnog pokreta dobrovoljnog udruživanja, temeljenog na ideologiji o mogućnosti poboljšanja uvjeta rada i života individualnih sitnih proizvođača u uvjetima kapitalističke tržišne privrede i na demokratskim principima ravnopravnosti, solidarnosti, suradnje i samoupravljanja unutar same zadruge. Zadrugno udruživanje i povezivanje novčanih sredstava, proizvoda i proizvođača saniralo je donekle u razvijenim zemljama dotadašnji težak položaj evropskog seljaka i sitnog obrtnika i tako poslužilo osiguravanju stabilizacije kapitalizma i njegovom prodoru u još neosvojeno socijalno-gospodarsko područje — selo. Zadrugarstvo se nadograđivalo na liberalističku doktrinu o nemiješanju države u privredna pitanja, o samopomoći, neograničenom vlastitom jamstvu u poslovanju, ali je ono i reakcija na liberalizam u obliku samoobrane sitnoposjedničkih slojeva od bespoštedne eksploatacije i konkurencije krupnog kapitala i nastojanja sitnoposjednika da se udruženim snagama uspješno, za svoju korist uključe u taj isti kapitalistički sistem.

U Austriji se taj pokret razvija snažnije 80-ih godina 19. st. u vrijeme kabineta grofa Taaflea, a Dalmaciju zahvaća krajem tog stoljeća. Dalmacija se nije mogla mnogo okoristiti donošenim mjerama konzervativne vlade, jer su se one rukovodile interesima razvijenijeg dijela Monarhije. Tako se »briga« države prema Dalmaciji zapravo svodila uglavnom na teoretske analize i preporuke kako bi dalmatinska privreda trebala slijediti primjere razvijenijih pokrajina Monarhije, odnosno Evrope. Dalmacija, koja je i prije živjela u velikom zaostajanju za evropskim razvojem dovedena je u težak gospodarski položaj posebno krajem 19. st. po završetku konjunktura trgovine njezina vina na evropskom tržištu. Konjunktura je prekratko trajala a da bi omogućila akumulaciju domaćeg kapitala u dovoljnoj mjeri, da ga se efikasno uloži u unapređenje same vinske ili koje druge prosperitetne proizvodnje. S druge strane ne samo da su izostali instrumenti državne pomoći u obliku protekcionističke carinske i vanjskotrgovačke politike i dodjele povoljnih kredita i subvencija dalmatinskim vinogradarima, nego su štoviše sve odluke i mjere koje je vlada na tom području donosila bile upravo suprotne interesima Dalmacije, kao što je to bio slučaj sa trgovačkim ugovorima s Italijom tijekom druge polovice 19. st., posebno s onim iz 1892. god., po zlu poznatim zbog vinske klauzule, koju je sadržavao. Subvencijama tršćanskom Lloydu na štetu dalmatinskog parobrodarstva, obilatim pomoći za razvoj tršćanske luke uz zapostavljanje dalmatinskih, koncentracijom čitave pomorske privrede i pomorskog kapitala u Trstu na štetu dalmatinskog pomorstva, usmjeravanjem kopnenog saobraćaja u dalmatinskom zaleđu (u Bosni i Hercegovini) prema sjeveru, tako da je on Dalmaciju zaobilazio čime je ta pokrajina definitivno izgubila značaj za tranzitnu trgovinu Istok—Zapad,

što je nekad bio jedan od glavnih izvora blagostanja dalmatinskih gradskih područja, razvoj glavnih grana dalmatinske privrede bio je onemogućen. Dalmacija je bila prepuštena sama sebi, izolirana u vrijeme kad se mala tržišta slijevaju u velika, u momentu kada se bez državnih regulativa i pripomoći ne može zamisliti ni u najrazvijenijim zemljama uspješna privreda. Njezini su nekadašnji tokovi gradske privrede (tranzitna i pomorska trgovina) bili razbijeni, novi (industrija i parobrodarstvo) tek se teškom mukom bez materijalne pomoći u pravi trenutak sporo formiraju, a poljoprivreda je poslije propasti vinograda i vinarstva uz prije zapušteno maslinarstvo (u korist vinogradarstva) također tražila izlaze iz krize i nova rješenja.

Privređivati na stari neracionalan način, kako se to i dalje u poljodjelstvu Dalmacije radilo, postalo je preskupo i nedovoljno za sve veći broj stanovnika. Dalmacija je bila prisiljena uvoziti čak i najosnovnije živežne namirnice, kao što je na pr. pšenica. Hrane je bilo jedva dovoljno za ljude (glad je bila česta pojava), ali ne i za stoku. Stočni je fond bio u stalnom opadanju kroz cijelo 19. st. Gubitkom stoke gubio je seljak potrebnu radnu snagu i gnoj, što nije mogao nadoknaditi eventualno suvremenim strojevima i kemijskim gnojivima, jer za nabavljanje toga nije imao novaca. Prijelaz na suvremeniji način rada tražio je nabavke strojeva, tehničkih pomagala, gnojiva; izgradnju suvremenih konoba, skladišta, staja; sortne i specijalizirane poljoprivredne i stočne proizvode itd. Za sve to trebao je novac, do kojeg se moglo doći jedino kad bi se proizvodilo viškove i plasiralo ih na tržište. A kako će seljak svoje proizvode učiniti konkurentnima za tržište kad nema mogućnosti za unapređenje načina privređivanja? Situacija je postala upravo tragična, jer je o primarnoj proizvodnji ovisilo gotovo cijelo privredno stanje Dalmacije, egzistencija i standard njezinog stanovništva. Dalmacija se u drugoj polovici 19. st. uspinjala i padala ovisno o prodi vina i ulja a mnogo manje o tranzitnoj trgovini. Domaća industrija bila je vezana uz primarnu proizvodnju (tvornice ribljih prerađevina, tjestenine, tvornice alkoholnih i bezalkoholnih pića). Mala industrija, posebno sitni obrtnici po varošima ovisili su o kupovnoj moći seljaka i varošana, a isto tako i trgovci. Malobrojni bankari su pak bili zainteresirani za uspješno poslovanje industrije i trgovine, tako da su i oni posrednim putem ovisili o razvoju primarne proizvodnje. Odvjetnici su velikim dijelom također ovisili o seljacima, jer su im oni bili glavna klijentela. O imovnom stanju seljaka ovisio je i standard seoskih župnika, a djelomično i seoskih učitelja, jer je njima selo osiguravalo smještaj i nabavku hrane. Isto se odnosi i na općinske liječnike. Jedina grupacija dalmatinskog društva, koja nije ovisila o stanju u primarnoj proizvodnji bila je činovničko-birokratska. Oni su svojim državnim plaćama, visokim stilom građanskog života trošili više nego što se u Dalmaciji proizvodilo i u takvim okolnostima moglo privređivati, pa je zbog njih uvoz u Dalmaciju (robe široke potrošnje, prehrambenih i odjevnih artikala) iz razvijenog dijela Monarhije i inozemstva daleko nadmašivao izvoz.

Kompletna privredna situacija u Dalmaciji je pak državnim mjerodavnim faktorima donosila poteškoće, budući da je dalmatinski pokrajinski budžet zbog slabe porezne moći pokrajine bio slab da bi podmirio sve veće izdatke za suvremenu upravu, za potrebe razvitka školske mreže, zdravstvenih ustanova i namještenika u tim granama djelatnosti, za izgradnju pokrajinskih saobraćajnica, uglavnom svega onoga što je spadalo pod »državnu« brigu

i bilo potrebno formirati zbog zahtjeva novih austrijskih suvremenih zakona, izraslih iz potreba vodećeg dijela Monarhije.

Problemi koji su se sa sve jačom snagom postavljali pred privredne krugove kako dalmatinskog društva tako i državnih vrhova bili su: kako izvući dalmatinskog seljaka iz bijede i zaostalosti? Kako dati prvi impuls za razvoj i modernizaciju privrede primarnog sektora? Naravno, nisu takva razmišljanja bila proizašla iz humanističko-altruističke pobude već iz nužde suvremene tržišne privrede u kojoj nije bilo više mjesta za pretkapitalističku nepovezanost privredno zaokruženih malih ili manjih teritorijalnih cjelina sposobnih za više ili manje siromašan ili bogat samostalan život.

Teškoće uključivanja u tržišnu privredu kroz koju su prolazili nekoliko decenija prije seljaci i u ostalim dijelovima Monarhije i Evrope, bile su tamo dosta uspješno rješavane zadružnim udruživanjem, jer je ono omogućilo da se u dotičnom mjestu sprovede koncentracija postojećih ali rasutih novčanih sredstava i krene u unapređivanje poljoprivredne proizvodnje. Za intenzivno organizirani primarni sektor proizvodnje bilo je potrebno imati uz novčanu glavicu i mogućnost dobijanja povoljnih kredita za prve početke rada. Zbog nepostojanja novca, a sve veće potrebe za njim, razvilo se bilo na selu lihtarstvo do katastrofalnih oblika, pa je zadrugarstvo trebalo da riješi i taj vrlo težak problem.

I. PRIVREDNA DRUŠTVA U 70-IM GODINAMA

U doba prevlasti načela liberalističkih doktrina u sferi privređivanja inicijativa za podizanje i razvoj poljoprivrede i u Dalmaciji bila je na pojedincu. Na tom su principu, tj. kao skup međusobno neovisnih premda zainteresiranih pojedinaca — zemljoposjednika, radila i poljoprivredna društva, što su bila formirana samo u gradovima. Najaktivnije od njih bilo je zadarsko kao središnje, formirano 1864. pod imenom Associazione agrario per la Dalmazia, s podnaslovom na hrvatskom. Od sredine 19. st. izlazio je poljodjelski list »L'agronomo raccoglitore« s prilogom na hrvatskom jeziku »Težački poučitelj«, ali nije bio duga vijeka. Zadarsko poljoprivredno društvo izdaje od 1872. »Bollettino agrario della Dalmazia — Gospodarski list dalmatinski«. Nisu ova društva sa svojim prosvjetiteljskim teoretiziranjem i upućivanjem mogla imati nekog utjecaja na nepismene i nezainteresirane šire težačke slojeve, ali ni u većoj mjeri na veleposjednike u gradu budući da su se samo poneki od njih doista bavili svojim zemljoposjedima.

Još pod utjecajem vlade liberalista, pretežno u 70-im godinama, a ponegdje i krajem 60-ih god. 19. st. oblikovala su se u Dalmaciji ne samo u gradovima nego i u manjim varošima slična društva, Comizi agrari, te nešto drugačija društva, tzv. konzorci. Ovi zadnji su bili prvenstveno stručno-tehničke stanice sa ciljem praktičnog ispitivanja mogućnosti unapređenja primarnog sektora privrede. Takav Consorzio agrario ili poljodjelsko društvo osnovano je u Drnišu 1869. god., Hvaru 1870. god., Zadru 1873., Supetru i Nerežišću na Braču 1873. god., u Splitu, Benkovcu, Trogiru, Imotskom, Sinju 1883. god., Kaštelima itd.¹ Ova društva mogla su koristiti samo velikom posjedu i specija-

¹ L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1876, Zara, sv. VI—VII, str. 396; S. Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split, 1955, str. 47—48, 63, 246.

liziranom stočaru, kojih u Dalmaciji nije bilo, jer su i oni malobrojni veći zemljoposjedi bili dati na obradu većem broju kolona učinivši ga tako praktički zbirom manjih parcela koja je svaka pojedinačno bila obrađivana na isti primitivan način kao i svaki drugi sitni seoski posjed. Comizi agrari i konzorcij donijeli su vrlo malu korist Dalmaciji. Jedino koje je uspješno djelovalo bilo je ono u Trogiru, koje je vodio conte Fanfogna. Pored njega bila je u Trogiru formirana i Banca di credito agricolo 1872., čiji je prvi direktor bio Ant. conte de Fanfogna.²

Veću su uspješnost pokazala društva, koja su imala elemente zadružnog rada, nastala nakon agrarnog kongresa 1873. u Beču, koji se založio i za osnivanje zadruga. Takva su bila Društvo za lov spužava i koralja u Zlarinu (osnovano 1874. god.), Uljarska družba makarsko-primorska u Makarskoj (1874. god.), Pčelarsko društvo u Grohotama na Šolti (1875), Ribarsko društvo u Novigradu (1879), Spužvarsko i koraljsko društvo (Società della pesca delle spugne di bagno e del corallo) u Zadru (1874. a postojalo do 1904. god.).³

Gradski i varoški srednji socijalni sloj, pretežno obrtnički, formirao je u 70-im godinama svoja potporna strukovna društva-blagajne (Cassa di Risparmio per mutuo soccorso degli artisti ili Cassa . . . per arti e mestieri). Istovremeno sa ovim društvima koja još podsjećaju na nekadašnje cehove i strukovne bratovštine,⁴ osnivaju se radnička potporna društva (Società operaia di mutuo soccorso),⁵ ali i ustanove za dodjelu manjih novčanih sredstava u svrhu poslovne djelatnosti u kojima su najbolje mogli zemljoposjednici u razvijenim krajevima i varoškim mjestima mogli doći do potrebnog novca. Bile su to male štedionice, zalagaonice i zajmodavnice (Cassa di mutuo credito, Cassa di risparmio e riunitavi Monte di pietà), te poštanske štedionice. Prva kreditna blagajna otvorena je bila u Korčuli 1864. god. pod imenom Cassa di mutuo credito »L'Unione«. Ona će 1897. biti registrirana kao zadruga s ograničenim jamstvom. Sličnu je djelatnost imao Consorzio per risparmio e reciproca assistenza u Filip-Jakovu kod Biograda, otvoren 1879. god., pa već od 1841. postojeće društvo za zajmovnu pomoć (Società di mutuo soccor-

² Manuale, sv. VI—VII. — Fanfogna je na poljoprivrednoj izložbi u Beču 1873. dobio prvu nagradu za vino i maslinovo ulje. Isto.

³ Maschek, Manuale, 1871, str. 271, 275, 281; Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 47, 281—282; I. Antičević, Zadrugarstvo, u: Dalmacija — Spomen knjiga, izd. o kongresu Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekta, Split, 1923, str. 361—362; R. Kovačević, 70 godina zadružnog saveza Dalmacije, u: 70 godina zadružnog saveza Dalmacije, Zagreb, 1977, str. 9; J. Perić, Ribarstvo u Dalmaciji, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb, 1931, knj. XXIX, sv. 2, str. 136—137; J. Tebaldi, Razvitak ribarskih zadruga, Ribarski kalendar, 1931, II.

⁴ U takva udruženja su spadale: Cassa di risparmio per mutuo soccorso degli artisti u Makarskoj, Società di mutuo soccorso per arti e mestieri u Zadru (osnovano 1866), Società tipografica di mutuo soccorso, također u Zadru (osnovano 1874), Banca di S. Giovanni Ursini u Trogiru (osnovano 1876), Banca di S. Giuseppe — associazione del carpentisti e calafatti u Korčuli (stara bratovština iz 13. st. sa novim statutom iz 1876). Maschek, Manuale, 1871, str. 277; Isto, sv. VI—VII.

⁵ Takvo radničko društvo osnovano je 1870. u Makarskoj pod imenom »La speranza«, zatim 1871. u Kotoru, pa 1872. u Orebiću (za mornare), 1872. u Splitu, 1873. u Dubrovniku, koje je jedino u Dalmaciji tada pored talijanskog nosilo i hrvatski naziv »Progresso — Napredak«. U Nerežišću je 1874. osnovano seljačko-radničko društvo Società agrico-operaia. Manuale, 1875, sv. V, str. 292—296, Isto, sv. VI—VII; D. Foretić, Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji, Istri i Rijeci, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1972, sv. 10, str. 169—198; Kovačević, 70 godina, str. 9.

so) u Zadru, te Zalagaonica i štedionica (Monte di Pietà ed unitavi Cassa di risparmio) u Dubrovniku, udružene u jednu ustanovu 1837., dok su ranije odvojeno radile.⁶ U Splitu je 1871. bila ustanovljena Prva pučka banka Banca popolare a Spalato (Morpurgova), a u Trogiru Banca popolare Traurina od 1872.⁷

Usprkos prvotne namjene Morpurgove banke da pripomogne seljačkom sloju malim kreditima na dulji rok (do jedne godine) uz osobnu garanciju jednog ili par garanata, pa čak i na osobno poštenje zajmoprimca, ipak su se njezinim uslugama mogli koristiti u početku pretežno srednjestojeći gradsko-varoški društveni sloj, obrtnici i trgovci, da bi s vremenom do kraja stoljeća ova pučka banka okupila oko sebe vodeći kapitalistički sloj Splita i Dalmacije i ona sama se pretvorila u konzorcij kapitalista.⁸

Pučke banke i inače nisu bile »narodne«. One nisu radile na principu solidarnosti. Njihovi članovi nisu imali jednako pravo glasa; ono je ovisilo o veličini dionice svakog člana. Nisu imale filijale ni agenture po manjim mjestima. Nisu davale kredit »na poštenje« niti su priznavale osobnu garanciju pri dodjeli kredita; tretirale su jednako člana i nečlana i od obojice su pri davanju kredita uzimali dvostruko veću kamatnu stopu od one koju je sama banka davala svojim štedišama i onima koji su nju kreditirali. Tako se pučke banke ubrzo pretvaraju u konzorcij kapitalista sa novčanim stručnjacima, kojih s vremenom imaju sve više. Ne samo pučke banke nego i zalagaonice, štedionice, zajmodavnice imale su za cilj prvenstveno svoj vlastiti prosperitet, a širem seoskom i gradskom nižem sloju nisu pružale mogućnosti za dobijanje kredita.

Za seljake je — pored otvaranja spomenutih poljoprivrednih društava i stanica, te novčanih ustanova tijekom 60-ih i 70-ih god. ostalo i dalje goruće pitanje kako naći načina da se dođe do kredita uz povoljne uvjete, radi osuvremenjivanja svog malog posjeda i korištenja povoljne situacije oko konjunktura trgovine vinom.

II. PLANOVI ZA OŽIVLJAVANJE POLJOPRIVREDE U 80-IM I 90-IM GODINAMA

U vrijeme vinske konjunktura, a posebno u 80-im godinama dosta se novih terena krčilo za sadnju vinograda i bilo se počelo postizavati racionalnije obrađivanje zemlje, čak i u zagorskom dijelu Dalmacije. Istovremeno su se vršila križanja u stočarstvu kako bi se dobile bolje pasmine ovaca i sl., te se činilo da bi do većeg napretka poljoprivrede moglo doći, tim prije što je na vlast nastupila stranka konzervativaca koji su više od liberala vodili brigu oko zemljišne privrede.

Sredinom 80-ih godina Zemaljski odbor Sabora na inicijativu vlade daje Saboru prijedlog za osnivanje jednog tijela u kojem bi sjedili zastupnici agrarnih interesa općina i pokrajine, te bi uz pomoć profesionalnih stručnjaka

⁶ Maschek, Manuale, 1871, str. 275, 277, 281; Isto, sv. VI—VII.

⁷ Isto; S. Karaman, Zajmovne blagajne po sustavu Raiffeisena (Le casse di prestiti a sistema Raiffeisen), Split, 1894; Isti, La nostra agricoltura e il credito agrario, Zadar, 1894, str. 19.

⁸ Karaman, La nostra agricoltura.

vijećali o bitnim potrebama poljodjelstva Dalmacije i bili tumač tih potreba vrhovnim vladinim organima. Zadaća tog tijela bi bila »razvijati, promicati i zastupati gospodarstvene interese u Dalmaciji, podastrijeti mnenja i predloge u poslovima zemaljskog gospodarstva, djelovati kano organ, od države pripoznati poljodjelskih interesa«. ⁹ Bilo je zamišljeno da to pokrajinsko gospodarstveno vijeće osnuje kao svoje pomoćne organe u svakom kotaru po jednu tzv. kotarsku gospodarstvenu zadrugu, koja bi okupljala sve poljodjelce dotičnog kotara bez obzira da li obrađuju vlastitu ili tuđu zemlju. Kotarska zadruga bi vodila brigu o unapređenju poljoprivrede u svom kotaru i u tom cilju bi podastirala prijedloge pokrajinskom gospodarstvenom vijeću, a ovo dalje ministarstvu. Kotarske zadruge bi sudjelovale ili posredovale pri dodjeljivanju pripomoći pojedincima — poljoprivrednicima iz državnih ili pokrajinskih sredstava. One bi trebale organizirati poljodjelsko podučavanje i poticati, odnosno pomagati osnivanje seoskih blagajni i drugih tipova zadruga na svom području. Kontrolu nad čitavom mrežom kotarskih poljodjelskih zadruga i nad pokrajinskim gospodarskim vijećem imao bi namjesnik, a predsjednici kotarskih zadruga kao i predsjednik gospodarskog pokrajinskog vijeća bili bi imenovani od samog vladara. Zamisao o pokrajinskom gospodarskom vijeću bila je od Sabora prihvaćena 1886. god. i realizirana, dok su kotarske zadruge samo ponegdje formirane kao na pr. u Zadru i Dubrovniku na temelju upravo donesenog zakona o kotarskim zadrugama 2. V 1886. god. ¹⁰

U Pokrajinskom (ili Zemaljskom) gospodarskom vijeću sjedili su predstavnici veleposjednika (conte M. Borelli, koji je bio predsjednik, vitez I. Vranković, Petar pl. Tartaglia, tajnik, Frane barun Gondola i dr.), što je bilo sasvim u duhu konzervativne ere kabineta ministra-predsjednika Taaffea. U načinu konstituiranja Vijeća ogleda se načelo miješanja države u gospodarstvene poslove. Predsjednika Vijeća postavljao je vladar, dva člana su bila imenovana od strane ministarstva poljodjelstva, jedan član je bio vladin izvjestitelj pri dalmatinskom namjesništvu, stručni savjetnici su bili službenici namjesništva, a samo su tri člana bila delegirana od strane Zemaljskog odbora, ¹¹ koji je bio saborsko tijelo. Poboljšanje poljoprivrede tražilo je Pokrajinsko gospodarsko vijeće u osnivanju raznih agrarnih društava koja bi raspolagala velikim zemljištem i novčanim kapitalom, te u stručnoj publicistici i izobrazbi. Sredstvima Kotarske zadruge u Dubrovniku i zalaganjem njezina predsjednika baruna Gondole, koji je ujedno i bio član Pokrajinskog gospodarskog vijeća, a uz vladinu pomoć od 5.000 fiorina bila je u Gružu otvorena 1887. god. prva poljoprivredna škola. Ona je zbog malog broja učenika uskoro bila ukinuta, a osnovana je u Splitu slična škola sa kemijskim laboratorijem. ¹²

Istovremeno je bujao tisak s poljodjelskom tematikom. Od godine 1891. Comizio agrario di Zara počinje izdavati dvojezično svoj polugodišnjak »Bol-

⁹ Brzopisna izvješća pokrajinskog sabora dalmatinskoga (BIPSD), god. 1885, str. 141; Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 75.

¹⁰ Zadarska kotarska zadruga objavila je svoja Pravila 1897; Gospodarski list, 1891, br. 6 od 16. III.

¹¹ Poljoprivredni vjesnik, Zadar, 1894, II, br. 17, str. 1—2, čl. P. Tartaglia, Čitaocima.

¹² S. Ožanić, Poljoprivreda, u: Dalmacija — Spomen knjiga, str. 120—121. Statut škole u Dubrovniku (Gružu) bio je dvojezičan.

lettino agrario della Dalmazia — *Gospodarski list dalmatinski*«, koji je inače bio pokrenuo samo na talijanskom jeziku 1871. kada je društvo osnovano. Pokrajinsko gospodarsko vijeće dobilo je nakon sedam godina svog postojanja subvenciju od Ministarstva poljodjelstva za pokretanje svog lista. List će pod raznim nazivima (»Poljodjelski vjesnik« 1893—1906, »Gospodarstvo« 1907. i »Gospodarski vjesnik« 1908—1917) izlaziti gotovo četvrt stoljeća. Uređivao ga je u pravilu tajnik Pokrajinskog gospodarskog vijeća. Zastupao je interese viših i donekle srednjih zemljoposjednika. Jedino ga je S. Ožanić godine 1907. pokušao približiti potrebama širih zemljoradničkih slojeva, pa mu je u tu svrhu bio stavio drugo sveobuhvatnije ime (»Gospodarstvo«), ali mu je Vijeće ubrzo oduzelo uredništvo i promijenivši ponovno ime lista u »Gospodarski vjesnik« vratilo stari smjer.¹³

Uz zemljišne veleposjednike oko Pokrajinskog gospodarskog vijeća poljoprivrednim pitanjima poklanjala su pažnju i crkvena lica. Agilan je bio svećenik Eugenio M. Vusio. On je od 1888. god. uređivao novopokrenuti »Seoski kolendar« u Zadru, a zatim je od 1890—1892. izdavao list »Poljoznanac«, da bi ga nadomjestio listom »Seljak«. Pokrenuo je seriju izdanja »Pučka knjiga«, također u Zadru. U njoj je samo tijekom 1891. objavio 7 ili 8 knjižica o poljoprivrednim pitanjima iz pera tada poznatih dalmatinskih poljoprivrednih stručnjaka kao što su bili P. pl. Tartaglia, S. Pjerotić, N. Vežić, B. Matijaca i sam Vusio. Vusio je kao jedini autor izdao »Poljodjelski katekizam« u dva dijela (prvi 1890. i drugi 1892.) za učenike osnovnih i srednjih škola, pa knjižicu »Uzoran seljak« (1892). Putujući učitelj gospodarstva za Dalmaciju M. J. Dudan izdao je 1893. tri brošure o gnojenju. U istoj je seriji Vusio prešampao veće rasprave iz »Gospodarskog lista«. Već je 1892. god. »Pučka knjiga« prerasla u »Društvo Pučka knjiga za čudorednu i gospodarstvenu prosvjetu naroda«, koje je s istim urednikom nastavilo izdavati brošure, ali sa proširenom tematikom do te mjere da ova izdavačka djelatnost gubi prvobitnu fizionomiju. Godine 1894. pojavljuje se ljetopis »Kovilje« tek formiranog Seljačkog gospodarskog društva. Ovo društvo preuzima uskoro izdavanje spomenutog polumjesečnika »Seljak«, koji je izlazio od 1891. do 1896., a čiji je urednik od 1893.—1895. bio pop Vusio. Krug oko Vusia i njegovih publikacija radio je — bezuspješno — na osnivanju seljačke stranke.¹⁴ Godine 1894. pojavljuje se u Zadru Društvo za promicanje narodno-gospodarskih interesa kraljevine Dalmacije.¹⁵

U isto vrijeme održavaju se u Dalmaciji skupštine na kojima se postavljaju zahtjevi za rješenje raznih gospodarskih pitanja, a često su djelovale i

¹³ Prvi urednik »Poljoprivrednog vjesnika« bio je Petar Tartaglia. Ostao je na toj dužnosti do 1906., kad je pošao u mirovinu. Uredništvo lista je tada privremeno preuzeo Stanko Ožanić, ali je ono ponovno dato u ruke novom tajniku Pokrajinskog gospodarskog vijeća Alfonsu Hribaru. Hribar uređuje list do početka rata 1914. kad je emigrirao. Od tada ga uređuje upravitelj Poljodjelske poslovnice Pokrajinskog gospodarskog vijeća Milan Malenica, pa tijekom rata još i Ivo Marušić, Ivo Darer i dr. Alfons Hribar je pred rat bio urednik i kalendara »Poljodjelac«. V. Maštrović, *Jadertina croatica*, Zagreb, 1949, I dio, str. 308; Zagreb, 1954, II dio, str. 72—73, 89—90, 92—93.

¹⁴ *Seljak*, Zadar, 1893, br. 1, čl. E. M. Vusio, Naš program i rad na moralno-ekonomskom polju, cit. prema *Maštroviću*, *Jadertina II*, str. 66.

¹⁵ Pravilnik toga društva nosi datum 14. VII 1894. Isti, *Jadertina I*, str. 173—194.

kao protesti na sklapanje za Dalmaciju nepovoljnih trgovačkih ugovora s inozemstvom (u vezi s vinarstvom, ribarstvom itd.).¹⁶

Godine 1895. formira se zadruga Vinska udružba u Splitu. Uskoro se održava prva dalmatinska izložba stolnog grožđa u Šibeniku u rujnu 1898.¹⁷ Dalmatinski su poljoprivrednici i prije sudjelovali na sličnim izložbama izvan Dalmacije, pa tako i na velikom sajmu u Zagrebu 1891. pretežno s vinom, uljem i južnim voćem.

Godine 1895. formiralo se pri namjesništvu novo upravno-organizaciono tijelo Gospodarski odjel za brigu o poljoprivredi, čime počinje jače, ali uglavnom birokratsko, angažiranje vlade oko gospodarstva Dalmacije.¹⁸ Gospodarski odjel učinio je svojim radom u mnogo čemu suvišnim Pokrajinsko poljodjelsko vijeće, pa je ono ne raspoložujući većim vlastitim novčanim sredstvima praktički postalo podređeno Gospodarskom odjelu namjesništva. Gospodarski odjel je bio sastavljen od gospodarskog (ili poljodjelskog) nadzornika ili savjetnika koji mu je stajao na čelu i 6 stručnjaka za poljodjelstvo, njemu podređenih. Do tada je namjesništvo imalo za poljoprivredni resor samo dva referenta, jednog za primorsko-otočko područje, odnosno za vinogradarstvo i uljarstvo i drugog za zagorski, odnosno ratarsko-stočarski dio Dalmacije.¹⁹

Novopostavljeni poljodjelski nadzornik u tek formiranom Gospodarskom odjelu namjesništva Ivan Zotti odmah je u rujnu 1895. god. pošao na put po Dalmaciji i obilazio prvenstveno zagorska sela do u proljeće 1896. Ispitivao je stanje, uvjete i mogućnosti za razvoj poljoprivredne djelatnosti. Na temelju toga napisao je iscrpan »Nacrt osnove djelovanja za promicanje gospodarstva u Dalmaciji«.²⁰ U Nacrtu je obradio svaku granu poljoprivrede koja se u Dalmaciji može uspješno razvijati, dao prijedloge kako bi se to postiglo, opi-

---

¹⁶ O vinskoj klauzuli u trgovačkom ugovoru Monarhije s Italijom iz 1892. vidi I. Perić, »Vinska klauzula« u pretposljednem trgovačkom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, Rad JAZU, Zagreb, 1978, sv. 375, str. 257—296. Za ribarstvo P. Lorini, Ribanje i ribarske sprave pri istočnim obalama Jadranskog mora, Beč, 1903; S. Županović, Naše ribarstvo od propasti Mletačke republike do 1941, Pomorski zbornik, Zagreb, 1962, sv. I, str. 425—439. — Na četvrtoj poljodjelskoj skupštini donesena je rezolucija o potrebi revizije zemljarine i zakonske osnove o obrtarini i dohodarini. Zemaljski odbor Sabora uputio je Carevinskom vijeću u Beču molbu za pozitivnim rješenjem skupštinske rezolucije.

¹⁷ V. Belamarić, Izvještaj o prvoj izložbi dalmatinskog stolnog grožđa za zobanje, držanoj u Šibeniku dne 8, 9 i 10. rujna t.g., Zadar, 1898.

¹⁸ Č. Znidaršić, Meliorizacija, u: Dalmacija — Spomen knjiga, str. 176—177. Iste godine, 20. XII 1895, bilo je osnovano pri Namjesništvu Pokrajinsko protufilakserično povjerenstvo. Predsjednik mu je bio sam namjesnik, a u njegovom su sastavu radili namjesnički referent za gospodarstvo, po jedan zastupnik Zemaljskog odbora Sabora i Pokrajinskog gospodarskog vijeća, ravnatelj Poljodjelskog zavoda u Gružu, putujući stručnjak za vinogradarstvo i drugi poljodjelski stručnjaci. Povjerenstvo je organiziralo tečajeve protiv filokse, izdavalo knjižice s uputama o gajenju američanske loze, davalo poticaj i vodilo brigu oko uređenja vinogradarskih rasadnika sa američkim korenjacima i sl. Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, 136—138.

¹⁹ Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, 85—86.

²⁰ I. Zotti je tijekom 1896., kao i kasnije, objavio nekoliko brošura iz poljodjelstva: Kratak naputak za gajenje ljekarice i vučice, Zadar, 1896 (dvojezično hrv. i tal.); Najglavnija pravila kojih se treba držati pri gajenju svilene bube, Zadar, 1896 (hrv. i tal.); Naputak glede najobičajnijih umjetnih gnojiva i njihove upotrebe pri pogravitih naših kulturâ, Zadar, 1896; Peronospora, Zadar, 1896; Program pokušaja o uporabi kemijskih gnojiva, Zadar 1896 (hrv. i tal.); Nacrt osnove djelovanja za promicanje gospodarstva u Dalmaciji, Zadar, 1897. (isti tekst na tal. u posebnoj brošuri).

sao socijalni i ekonomski položaj seljaka, spomenuo kolonatsko pitanje, istakao drastične oblike lihvarstva kojem su izloženi posebno seljaci najzaostali-
jih dijelova Dalmacije (Bukovice, Zagore) i prikazao općenito stanje u novčan-
nim poslovima.

Rješenja koja je u Nacrtu dao malo su dirala u bit problema: u neophod-
nost rješenja kolonatskog pitanja i dodjele novčanih sredstava, u potrebu
izgradnje saobraćajnica, kako unutar Dalmacije, tako i još više prema Bosni
i Lici, odnosno uključivanja Dalmacije u trgovačke puteve, nije uzeo u obzir
potrebu ublažavanja relativno visokih poreznih obaveza Dalmacije prema
državnoj zajednici, kao i činjenicu da se povoljnim državnim dugoročnim
kreditom za poljoprivredne potrebe, kojim su se koristile naprednije pokra-
jine Austrije, Dalmacija nije služila, jer zbog siromaštva pokrajinskog poljo-
privrednog fonda nije mogla zadovoljiti propisane uvjete (učesće) za dobijanje
takvog kredita.²¹ Nadzornik je u Nacrtu napomenuo da se ne može od strane
države osigurati onoliko novca koliko bi ga trebalo za poticaj unapređenja
poljoprivrede, a da onoliko koliko bi se moglo dobiti, ne bi bilo dostatno,
pa bi troškovi bili veći od rezultata. Stoga on preporuča s jedne strane »pro-
svjetljeni, neumorni i teški rad«, jer da se do napretka može doći samo
»ustrajnošću, proučavanjem, opažanjem i pokušajima«, formiranje uzornih
polja, kako bi seljaci imali primjer i primjenu sistema nagrađivanja uspješnih
poljodjelaca. Predviđa dakako otvaranje stručnih agronomskih škola i teča-
jeva sa teoretskom i praktičnom nastavom, laboratorijima, pokusnim poljima,
vrtovima i sl., kao i izdavanje pučkog gospodarskog lista s kalendarom za
gospodarske radove. Uopće je velik značaj davao stručnom prosvjećivanju,
premda je uviđao da profesionalnost u zemljoradnji (kao i inače) dolazi tek
nakon što se postigne stanovita ekonomska baza, koja nadmašuje potrebe
egzistencije i primarne reprodukcije. Znao je da bez novca nema napretka i
stoga kaže u svom Nacrtu, da se samo ona općina može smatrati prosvijećenom
koja pored crkve i škole ima banku ili bar štedionicu, odnosno kreditnu za-
druhu (sredinom stoljeća govorilo se o crkvi, školi i — čitaonici kao osnovnim
elementima za kulturno-socijalni napredak). Nedostatku novca i nepostojanju
mogućnosti za kreditiranje, posebno sitnoposjedničkog poljodjelca, može

---

²¹ Beskamatne zajmove u svrhu obnove vinograda uništenih filokserom Mini-
starstvo poljoprivrede odobravalo je prema državnom zakonu iz 1892. (DZL, br. 150,
§ 2), koji je propisivao da se takvi zajmovi mogu dodijeliti jedino tamo, gdje pokra-
jina sudjeluje s istim iznosom, tj. 50% sredstava osigurat će država ukoliko 50%
može dati pokrajina. Zakon od 1902. (4. travnja, DZL br. 36) nadopunjavao je onaj iz
1892. u smislu, da je predvidio iznimne slučajeve, u kojima je država mogla pribavi-
viti više od polovice sredstava. Dalmatinski Sabor, odnosno njegov izvršni organ
Zemaljski odbor, pokušao je iskoristiti ovu mogućnost. Uputio je molbu Ministar-
stvu s izjavom da pokrajina može dati 15% od predviđenih troškova oko obnove
vinograda. Državna je uprava dakle trebala osigurati čak 85%, a to međutim nije
mogla. BIPSD, 1903, str. 409, 455—456. Pojedini zastupnici u Saboru borili su se,
bezuspješno, da se za Dalmaciju iznimno ublaže razni drugi propisi, obrazlažući to
obavezom vlade, koju bi ona prema ovoj pokrajini trebala imati zato što je njezine
interese, tj. dalmatinsku vinsku trgovinu, žrtvovala u korist političkih interesa Mo-
narhije prema Italiji, nadalje zato što je izgradila za Dalmaciju nepovoljne željez-
ničke puteve u Bosni i sl. Tako je na pr. J. Biankini isticao da poljoprivreda Dal-
macije nema izgleda da se izvuče iz zapuštenosti dok god bude preopterećena oba-
vezama, pa kaže: »U plodne investicije, u investicije korisne zemlji i narodu u
pravom smislu riječi, mi ne možemo uložiti ni toliko, koliko poreza plaća kakav
veleporeznik srednje ruke u Hrvatskoj ili Českoj!«. BIPSD, 1898, str. 510—512.

se u datim okolnostima, drži Zotti, doskočiti osnivanjem seoskih blagajni i drugih vrsta poljoprivrednih zadruga.

U Zottijevu planu ideja zadružnog udruživanja dobila je veliki prostor. Detaljno je razrađen smisao i svrha udruživanja. Princip je bio: udružiti postojeća privatna novčana sredstva u jednom ili par naselja. Na taj bi način dotično naselje, odnosno područje akumuliralo na jednom mjestu — u zadrugi — stanovitu svotu novca, od koje bi se moglo dodjeljivati sitne zajmove onim članovima zadruge kojima je to najneophodnije. Osim toga sama zadruga bi mogla uz garanciju te svoje svote dobiti kod banaka i drugih kreditnih ustanova zajam i podijeliti ga svojim članovima. Računao je i na stanovitu novčanu pomoć ili privilegirani kredit od strane vlade. Zadruge bi, osim dodjele kredita, bile podesne za nabavu suvremenog alata po povoljnoj cijeni, zajedničkog za sve članove, kao i za nabavke umjetnog gnojiva, sjemenja i sl. One bi s vremenom osigurale pogodna skladišta i podrume, što ne može učiniti svaki proizvođač posebno, a isto tako bi olakšale transport robe do tržišta. Važnu bi ulogu zadruge trebale odigrati u oslobađanju seljaka od lihvara, kao i u stvaranju suvremenog tipa proizvođača (za tržište) na selu, jer bi se ratar u njoj odgajao u shvaćanju neophodnosti i vrijednosti štednje, planiranja i uzajamnog poslovnog povezivanja i udruživanja.

Ideja nije za Dalmaciju bila nova. Prije Zottija u Dalmaciji je o takvu tipu udruživanja pisao splitski odvjetnik Srećko Karaman u već spomenutim brošurama iz 1894. i u drugim.²² Zotti je međutim imao u zadrugarstvu praktičnog iskustva. On je naime prije dolaska u Dalmaciju bio uspješno pokrenuo zadružni pokret među seljacima Tirola. Znao je da u najsiromašnijim predjelima, kao što je bila zagorska Dalmacija, nije moguće skupiti zadovoljavajuću svotu potrebnu za uspješno funkcioniranje seoske zadruge. Za te predjele je predlagao tip tzv. kotarske zadruge, a zapravo je riječ o zajmovnici, kakve je državna uprava osnivala u Bosni i Hercegovini i to tako da bi se 2/3 glavnice dobilo od sredstava pokrajinske poljoprivredne zaklade, a 1/3 iz sredstava sakupljene zemljarine dotičnog kotara. Privatnog novca u tom tipu zadruga nije bilo, pa ni članova zadruge. Zajam bi se dodjeljivao svakome iz dotičnog kotara, tko je ulijevao povjerenje.

U kolovozu 1896. god. Zottijev Nacrt je bio dat na uvid Pokrajinskom gospodarskom vijeću, raznim drugim stručnjacima na mišljenje i Ministarstvu poljoprivrede na odobrenje. Nakon što ga je Ministarstvo načelno odobrilo Nacrt je stavljen 1898. god. na raspravu u Saboru, koji će najveću pažnju posvetiti upravo ideji zadrugarstva kao ključnom pitanju stvaranja novčanih preduvjeta za razvoj seoske privrede. U Saboru je sa zadovoljstvom primijećeno da se u »zadnje vrijeme« snažno pokreće agrarno pitanje, kao i uopće u svijetu, »priznavajući da ono ima najveću ekonomičku i političku značenitost«, te da i u Dalmaciji raste broj »agraraca«.²³ Spominjalo se da je vlada obećala pomoć Dalmaciji od 200.000 fiorina za poljoprivredne svrhe. Ali u pogledu uspjeha zadrugarstva nije vladao optimizam. Isticalo se da dalmatinski seljak nema što da udruži, naime da on nema novca koji bi mogao staviti na štednju. Navodilo se iskustvo koje su pojedine države imale od zadrugarskog pokreta i od pojedinih tipova zadružnog udruživanja. U Njemačkoj, gdje se privreda snažno razvija, zadruge su se s uspjehom počele

²² F. Karaman, *Le casse rurali*, Split, 1895.

²³ BIPSD, 1898, str. 484.

stvarati od 50-ih god. 19. st. Austrija ih formira tek 80-ih i to uspješno u Tirołu, Kranjskoj, Koruškoj i Češkoj, a bez uspjeha u Bukovini i Galiciji, koje su nazadnije pokrajine. Isto tako je i desetgodišnje iskustvo u Italiji pokazalo da su uspješno radile zadruge jedino u razvijenijim područjima, dok su u zaostalijim propale. Dalmacija je spadala u vrlo zaostale pokrajine i izlaz se neće naći u zadrugarstvu kako to predlaže Zottijev Nacrt, isticalo se u Saboru.²⁴ Možda bi za Dalmaciju jedino bile prihvatljive kotarske zadruge, odnosno tzv. bosanske zajmovnice, koje se u Nacrtu preporučuju za najsiromašnija područja Dalmacije. Za odluku o ustrojstvu takvog tipa zadruga zalagao se pravaš J. Biankini ističući, da bi se u Dalmaciji svakako trebalo povezati »Selbsthilfe und Staatshilfe« (samopomoć s državnom pomoći).²⁵ Tvrdio je da je zastarjelo načelo, po kojem se vlast treba brinuti samo moralnom potporom, već da je došlo vrijeme kada dominira nauka, kako kaže Biankini, »državnog socijalizma«, te bi vlada Dalmacije trebala dati barem 50.000 fiorina beskamatnog zajma za početak rada zadruga. Međutim u Saboru su tada prevladavali liberali Narodne stranke čije je mišljenje izražavao Gajo Bulat. On se kao predsjednik Zemaljskog odbora suprotstavlja Zottijevom prijedlogu, da se iz pokrajinske zaklade osigura novčana glavica za utemeljenje kotarskih zajmovnica i uopće je bio protiv onih zadruga, koje bi se osnivale uz pomoć općinskog novca. Bulat je isticao, da je dužnost države, da nastoji ekonomski život razvijati poučavanjem i moralnim potporama, a ne materijalnim sredstvima i da ona nikako ne smije uzimati na sebe »zadacâ koje uspjeti ne mogu, ako nijesu povjerene zauzeću privatnih osoba«.²⁶ Ni pokrajina se, po Bulatu, ne treba uplitati svojim sredstvima u djelovanje zadruga. One mogu tražiti novce kod pojedinaca ili novčanih zavoda, a posebno kod Vjeresijskog zavoda, koji će uskoro započeti s radom. »U javnom mnijenju još je ukorijenjen pojam da novci državni ili pokrajinski nikome ne pripadaju, te da je lasno u tom pogledu mimoići obaveze«, upozorava Bulat.²⁷ Kompromisno rješenje, što ga je predlagao predsjednik financijskog odbora Pero Čingrija u ime tog odbora bilo je zapravo u skladu s Bulatovim mišljenjem. I Čingrija je prihvaćao argumente Bulata, jedino je isticao da se država s obzirom na tešku krizu poljoprivrednu, točnije vinogradarsku, mora svojim autoritetom više angažirati u moralnoj i organizacionoj pomoći Dalmaciji. I Čingrija, odnosno financijski odbor odbacuju misao da bi kotarske blagajne bile davaoci zajmova pojedincima, obrazlažući to jednim formalnim razlogom: da kotar nije osnovna autonomna jedinica u Dalmaciji, nego općina, pa bi općina tu trebala biti nosilac zadružnog udruživanja. Ako bi se prišlo osnivanju općinskih zadruga Čingrija drži, da bi se za njih novac mogao naći kod neke od postojećih dalmatinskih banaka, a Pokrajinski bi se odbor morao obavezati toj banci da će štititi njezine interese na taj način što bi u slučaju nevraćanja duga nametnuo dodatan prerez na zemljarinu u dotičnoj općini. Čingrija drži da bi najpodesnija kreditna ustanova za sudjelovanje u osnivanju predloženih općinskih blagajni bila upravo osnivani Zemljišni vjeresijski zavod.²⁸ Ni Čingrijin prijedlog o općinskim blagajnama nije naišao na odaziv u Saboru. Ostalo je da se zadruge osnivaju samo tamo gdje ih mještani sami svojim pri-

²⁴ Isto, str. 277, 481—497 i passim.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, str. 279.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, str. 481—489.

vatnim priložima mogu utemeljiti. Takve zadruge će Zemaljski odbor pomoći samo utoliko što će dodijeliti pomoć za potrebe poučavanja o zadrugarstvu i za prve administrativne izdatke. Tako su od Zottijeva Nacrta otpala dva bitna prijedloga: da se osnuju tzv. kotarske zadruge sa kotarskim novcem i da se od određenih državnih organa traže materijalna sredstva za rad zadruga.

Nakon što je desetgodišnja praksa pokazala, da su se seoske zadruge doista mogle održati samo u razvijenijim predjelima, ponovno je a u novoj krizi vinske trgovine iskrsla ideja o kotarskim, odnosno općinskim tzv. bosanskim zadrugama (tj. zajmodavnicama). O njihovoj realizaciji povelu je brigu Pokrajinsko gospodarsko vijeće i njegov tadašnji tajnik i urednik »Gospodarskog vjesnika« Alfons Hribar. Godine 1908. tiska se u Zadru »Zakon o ustrojstvu kotarskih gospodarskih zadruga i zemaljskog gospodarskog vijeća za kraljevinu Dalmaciju«, donesen još 1886. Godinu dana kasnije objavio je Hribar brošure »Kotarske gospodarske zadruge« i »Udruživanje poljodjelaca«, a Milan Malenica napisao je 1913. »Upute za vođenje knjiga kotarskih gospodarskih zadruga«. Tada su bile uspostavljene Općinska štedionica u Benkovcu (počinje raditi početkom 1908.), Kotarska gospodarska zadruga u Novigradu i dr.

Osim ideje o formiranju seoskih zadružnih blagajni, za koje se uostalom znalo da će moći koncentrirati vrlo ograničena novčana sredstva zbog slabe ekonomske snage budućih zadrugara, činilo se neophodnim osnovati adekvatnu ustanovu za interese većih i srednjih zemljoposjednika, kod koje bi oni mogli doći do potrebnih kredita. Stoga je na Saboru 1898. donesena odluka o osnivanju Zemljišno-vjeresijskog zavoda kraljevine Dalmacije u Zadru.²⁹

Prije osnivanja ovog Zavoda kredite za poljoprivredne svrhe teško su pojedinci dobivali. Za to je bilo potrebno odobrenje namjesnika uz prethodnu preporuku kotarskog poglavara. Novac je osiguravao financijski odjel Namjesništva, a brigu o vraćanju duga vodio je Hipotekarski ured u Zadru i Splitu (svaki za svoje područje). Jedino najveći zemljoposjednici mogli su udovoljiti uvjetima za odobrenje ovih kredita. Početkom 90-ih godina ukazala se mogućnost da se krediti za agrarne potrebe dobiju od Zemaljske zaklade za poljodjelske poboljšice, ali je ova ustanova mogla dodjeljivati kredite samo općinama ili zadrugama, a ne pojedincima. Stajala je pod upravom Zemaljskog odbora, odnosno pod nadzorom Sabora. Sredstva za svoju djelatnost dobivala je iz prireza od poljoprivrednih poreza u visini koju bi Sabor odredio. Od 1892., a na temelju zaključaka Sabora iz 1886., 1887. i 1890. počinje se raditi na otvaranju banke, čija bi osnovna djelatnost bila dodjela kredita na zemljišne posjede pojedincima. Slijedeće godine u Zagrebu su tiskana »Pravila zemljišno-vjeresijskog zavoda kraljevine Dalmacije«, da bi tek 12 godina nakon prvih saborskih diskusija bio taj plan konačno realiziran na Saboru 1898. osnivanjem Zemljišno-vjeresijskog zavoda.

---

²⁹ Još je 1881. godine u Saboru Gajo Bulat dao prijedlog o osnivanju jednog zavoda za dodjeljivanje zemljišnih kredita, a čiju bi glavnica osigurala pokrajina iz svog budžeta. BIPSD, 1886, str. 283, 306—322; Isto, 1887, str. 153—155, 311; Isto, 1890, str. 191—194, 392—396; Gospodarski list, 1891, br. 5 i daljnji brojevi donose Pravilnik Zemaljskog vjeresijskog zavoda. Provedbena naredba za Pravila Zemljišno Vjeresijskog zavoda Kraljevine Dalmacije, Zadar, 1898, Historijski arhiv Zadar (HAZd); Maštrović, Jadertina I, str. 189, 296—302.

Vjeresijski zavod je bio pod kompetencijom Sabora. Dodjeljivao je kredite pojedincima na temelju procjene zemljoposjeda i godišnjeg prihoda sa dotične zemlje zavedenog u katastru. Procjene su vršili na licu mjesta određeni povjerenici, koji su živjeli u dotičnom mjestu gdje je bio katastarski ured. Nešto zbog njihove neažurnosti, nešto uopće zbog birokratske spornosti u katastarskim uredima posao oko odobrenja zajma bio je dugotrajan, skopčan s troškovima i zbog nedovoljne sređenosti katastra pogodan za zloupotrebe. Na rješavanje molbe za dodjelu kredita čekalo se i do četiri godine!

Među moliocima zajma najviše je bilo onih koji su tim putem željeli podmiriti svoja dotadašnja dugovanja kod lihvara. U ovakvim slučajevima nastajali su problemi formalno-pravne prirode, koje su lihvari koristili. Oni u većini slučajeva nisu htjeli primiti od Vjeresijskog zavoda revers-obavezu da će onim časom kada izbrišu svoju hipoteku sa dužnikova zemljišta dobiti novac, nego su htjeli najprije dobiti novac, pa onda dopustiti da hipoteka na dotično zemljište bude prebačena u korist Vjeresijskog zavoda. Zavod pak po svojem pravilniku nije mogao dati zajam na zemlju založenu kod lihvara i odbijao je takve molbe.

Premda je Vjeresijski zavod bio osnovan za potrebe agrara, ipak je u prvih 10 godina postojanja od svih udijeljenih zajmova svega 54,2% bilo za to iskorišteno. Ostalih čak 45,8%, dakle gotovo polovica svih zajmova, upotrebljena je za izgradnju kuća, odnosno otišla »u gradove, u palače, a ne u sela i zemlju«. ³⁰ Jedan od bitnih razloga za to je taj, što seljak zbog niza okolnosti nije mogao dobiti kredit. On nije bio u stanju redovito otplaćivati rate; njegov je posjed bio nepodesan, ako bi ga u ime nevraćenog duga trebalo prodati, budući da su u Dalmaciji bili zamršeni vlasnički odnosi kako zbog kolonatskih odnosa tako i zbog postojanja kućnih zadruga, odnosno skupnog obiteljskog vlasništva na zemlju, a i zbog velike isparceliranosti i dislociranosti posjeda kod jednog istog vlasnika. U Dalmaciji je zbog kršovitog terena i drugih razloga redovita bila pojava, da se posjed jednog vlasnika sastoji od više manjih parcela različite veličine i međusobno udaljenih. Zbog toga je komercijalna vrijednost ukupnog posjeda dotičnog vlasnika bila manja od stvarne vrijednosti i vrlo često nije odgovarala propisanim zahtjevima Vjeresijskog zavoda ni za najnižu predviđenu hipotekarsku vrijednost. Tako je ogromna većina sitnih zemljoposjednika à priori bila isključena iz mogućnosti da dobije zajam kod Zemljišnog vjeresijskog zavoda. Osim toga Zavod nije mogao davati male kredite (do 200 K), kako je to najveći broj poljodjelaca tražio.

Zavod je ipak proširio opseg onih koji su — u usporedbi sa dotadašnjim prilikama — dobili mogućnost uzimanja kredita za poboljšanje svoje djelatnosti. Gotovo polovica kredita datih za poljoprivredu kretala se u najnižim iznosima (od 200 do 1000 K). Zavod je doprinio poslovanju zadruga, znatnije od momenta kada se formirao Zadrugni savez, budući da je on pružao sigurnu garanciju, pa je preko njega od tada išlo kreditiranje pojedinačnih za-

---

³⁰ Zadrugar, Split, 1908, br. 6. Kredite ovog Zavoda koristili su najviše bogati zemljišni posjednici Zadra, ali ne za potrebe svojih zemljoposjeda. Taj krug ljudi, poimence Giovannija Battaru, Giovannija Meštovića, Antonija Marušića, zastupnici Stranke prava u Saboru 1909. (Marović i Drinković) nazivaju »sumišljenicima savjetnika Zottija«, okomljujući se na Zottijevu djelatnost oko poljoprivrede kao na rad, koji ide u prilog samo povlaštenoj, bogatoj zemljišnoj grupaciji. BIPSD, 1909, I, str. 1354 i passim.

druga. Poslije deset godina postojanja Vjeresijski zavod je počeo raditi na tome da osnuje svoje filijale u Šibeniku, za koji su procjenjivali u Zavodu, da se »silno razvija«, te u Splitu i Dubrovniku, jer da je u njihovom području »potreba za novcem velika« usprkos postojanju »mnogih banaka«.³¹

Rezultati aktivnosti oko agrarne problematike u 90-im godinama

Kome je mogla služiti i čije je prvenstvene interese zastupala publicistička i organizaciona aktivnost raznih foruma i pojedinaca oko agrarnih pitanja? Ogromna većina seljaka bila je nepismena i od gradova izolirana, pa je do njih jedva dopirala kako agrarna publicistika tako i saznanja o kreditnim mogućnostima, a niti su im njihovi mali posjedi pružali uvjete za dizanje kredita. Uzak sloj veleposjednika uglavnom je bio malo zainteresiran za unapređenje poljoprivredne djelatnosti na svom posjedu. Oni u pretežnoj većini ne samo da se bave nego i žive od intelektualnih ali i drugih zanimanja. Za život visokog standarda dovoljna su im bila primanja od tih zanimanja i ono što su od rada kolona dobivali sa svog zemljišnog posjeda bez posebne brige oko njegovog unapređenja. Mnogo su veću pažnju posvećivali svojim gradskim nekretninama. O tome svjedoče između ostalog i svi oni koji su po službenom zaduženju proučavali prilike u dalmatinskom agraru.³²

Međutim mora se imati na umu i to da je pravih veleposjeda u Dalmaciji bilo vrlo malo, budući da je veliki posjed bio razdijeljen među obrađivačima raznih pravno-socijalnih položaja, pa je s ekonomske točke gledišta funkcionirao kao niz manjih ili malih posjeda. Prema podacima iz 1902. struktura, odnosno veličina dalmatinskih zemljišnih posjeda na prelazu stoljeća izgledala je ovako:³³

broj posjeda	veličina u ha	u postocima
40	preko 1000	0,2%
119	100 — 1000	
161	50 — 100	1,2%
835	20 — 50	
2534	10 — 20	12,5%
7884	5 — 10	
22503	2 — 5	27%
20736	1 — 2	
15086	0,5 — 1	59%
13557	ispod 0,5	

³¹ BIPSD, 1909/I, str. 1606 i passim.

³² Zotti, Nacrt; H. v. Schullern, Das Kolonat in Görz und Gradisca, in Istrien, in Dalmatien und in Tirol, Wien, 1908, drugo izd. 1909; Izvješće ministarskog savjetnika F. Artmanna o organizaciji proizvodnje i potrošnje dalmatinskih vina, Zadar, 1912.

³³ Kovačević, 70 godina, str. 12.

Posjedi su se obrađivali na slijedeći način:

57,4% od vlasnika (sitnih zemljoposjednika)

37,7% dijelom od vlasnika dijelom od kolona

4,8% isključivo od kolona

Agrarna publicistika i društva, kao i kreditiranje Vjeresijskog zavoda, te gradskih i varoških štedionica moglo je tada koristiti osim višem sloju još i srednjem sloju dalmatinskog društva. On se sastojao od imućnijih zemljoposjednika, tj. onih koji su imali preko 5 ha zemlje i za dalmatinske prilike bili imućni. Ta je grupacija bila poslovno povezana s gradskim i varoškim kapitalističkim obrtno-industrijskim poduzećima za preradu proizvoda primarne produkcije kao što su bile mnogobrojne destilerije rakije i likera, male tvornice tjestenine, pogoni za preradu vina. Imena jednih i drugih susreću se u radu trgovačko-obrtničkih komora i na nekoliko gospodarskih izložbi tijekom 90-ih godina 19. st. (u Dalmaciji, Beču, Londonu, u Americi).³⁴

Masa sitnih zemljoposjednika i zemljoradnika sa zemljištem ispod 5 ha, a kojih je bilo 86% svih posjeda, bila je još krajem 90-ih godina daleko od mogućnosti da se uključi u moderniji način poslovanja. Pitanje kreditiranja njihovog sitnog gospodarstva i njihovog uključivanja u tržišne tokove namjeravalo se riješiti putem udruživanja u zadruge. Od zadrugarstva se očekivala trostruka korist: da akumulira sitni novčani i robni kapital u selu i stavi ga u opticaj, da oslobodi seljaka od lihvara³⁵ i da doprinese razvoju profesionalizma u agrarnoj privredi.

---

³⁴ Najveća propaganda i najveći odaziv bio je za tzv. »hrvatsku izložbu« u Zagrebu 1891. Odbor za tu izložbu sačinjavao je gradski kapitalistički krug splitskog područja (dr Gajo Bulat, Petar Tartaglia, Vicko Katalinić, Vicko Juras i njihovi upravno-pravni suradnici kao Ante Bezić, Miho Obuljen), a izlagali su najuspješniji i dobrostojeći pojedinci iz obje kategorije, tj. i proizvođači i prerađivači, što se kod jednog broja pojedinaca spajalo zajedno. Najviše je dakako bilo vinogradara i trgovaca vinom, te pivara (ukupno 167), zatim voćara (86), od kojih najviše uzgajivača smokava, bajama i rogača, pa 60 ratara s pšenicom i raznim vrstama brašna, ali i tjestenine. Ovo zadnje je već spadalo u obrtništvo. Popis spominje još 34 tzv. obrtnika gospodarstva. Oni su se obrtnički, a i tvornički bavili preradom proizvoda iz primarne grane privrede, tj. proizvodnjom tjestenine, likera, vina, žestokih pića. U ovu kategoriju su spadali i veliki tvorničari kao što su bili Luxardo i Vlahov iz Zadra. Izvještaj sa Izložbe spominje nadalje 22 ribara, među kojima su ubrojani i prerađivači ribe, odnosno proizvođači ribljih konzervi, sušene i soljene ribe, zatim spužvari, a spominje se i jedan nevelik broj uljara, 9 pčelara, 3 svilara, 5 šumara, po nekoliko uljara, kamenoklesara, prerađivača ružmarinskog ulja, buhača, drva, ovčjeg sira i ovčje vune. Bila su još i 42 obrtnika kućne radinosti, također temeljene na primarnoj grani proizvodnje (vuneni vezovi, sagovi, torbe i sl.). Izlagača iz gradova je bilo malo. Većinu su predstavljali privrednici iz otočkih mjesta pretežno splitskog bazena, te iz mjesta u priobalnom pojasu, a iz unutrašnjosti samo iz par većih mjesta (Knin, Sinj, Imotski). Ukupan broj izlagača bio je 450. Gospodarski list, 1891, str. 261—265. Osim izlagača na zagrebačkoj Izložbi bilo je u Dalmaciji tada bar nekoliko puta veći broj boljestojećih privrednika u primarnoj proizvodnji. Njihov krug je tijekom dva desetljeća 19. st., što zbog procvata vinske trgovine, što zbog duhanske produkcije, znatno proširen i bio tada u usponu. Na političkom terenu činili su relevantnu snagu u području tzv. vanjskih općina.

³⁵ A. Miličević, O vjeresijskim prilikama težaka i manjih posjednika u Dalmaciji, Glasnik Matice dalmatinske, Zadar, 1903, god. II, knj. II, sv. II (kolovoz 1902). O lihvarstvu u Dalmaciji pisalo se u historiografiji mnogo i budući da su se gotovo sve rasprave iz oblasti gospodarstva ili društva, pa i politike u Dalmaciji, osvrtnale i na taj problem nema potrebe da tu literaturu ovdje navodim.

III. ZADRUGE

Godine 1897. bio je poslat u Trent na trošak pokrajine Dalmacije svećenik Frano Ivanišević radi stjecanja znanja o radu zadruga, a pri Pokrajinskom gospodarskom vijeću u Zadru formiran poseban odsjek »Odbor za zadrugarstvo«. Sačinjavali su ga dvojica iz Zemaljskog odbora Sabora (Vranković i Simić), dvojica iz namjesništva (Golf i Zotti), jedna tehničko-stručna osoba (Endlicher) i jedan predstavnik zadruga (Ivanišević). »Odbor za zadrugarstvo« je imao svoj fond za promicanje zacrtanih planova. Iz njegovih sredstava a i uz pomoć vlade bilo je 1898. poslano još pet mladih ljudi u grad Trent da pohađaju tečaj o zadrugarstvu.³⁶ Po povratku ti su stručnjaci formirali poseban Pododbor za zadrugarstvo u Splitu. Oni su priredili po trentinskom sustavu sve obrasce za poslovne knjige i ostale nužne tiskanice za seoske blagajne po Raiffeisen-u, održavali petnaestodnevne tečajeve u Splitu, a ubrzo i u Zadru o upravljanju seoskim blagajnama. O tečajevima za pučke štedionice brinuo se Ivo Antičević, a o onima za seoske blagajne Marko Vrsalović, dok je tečajeve za potrošno-obrtne i proizvodne tipove zadruga vodio Josip Bervaldi.³⁷ Najviše je interesa bilo za seoske blagajne, što je i razumljivo s obzirom da su one kao prvobitna akumulacija novčanog kapitala trebale doista biti prvi korak k unapređenju proizvodnje, nakon čega bi se prišlo osnivanju ostalih tipova zadruga.

Vlast je principijelno davala veliku važnost tečajevima o zadrugarstvu, kao i uopće ideji o samopomoći, pa je jednom prilikom 1908. posjetio i pozdravio jedan takav tečaj vojni zapovjednik Marijan Varešanin, poznati propagator i sproveditelj velikoaustrijske ideje u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini.³⁸

³⁶ Bili su to Vjekoslav Radica iz Splita, Vinko Belamarić iz Šibenika, Bartul Matijaca iz Kaštel Lukšića, Ivan Babić iz Zadra i Marko Vrsalović iz Povelja na Braču. Ovaj posljednji je kasnije vrlo agilno praktično i teoretski radio na problemima zadrudnog organiziranja. BIPSD, 1898, str. 279—280, 491.; Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 92.

³⁷ Zadrugar, 1908, I, br. 1, str. 7, 13, br. 5, str. 80, br. 11, str. 202. Intenzivno se propagiralo zadrugarstvo raznim brošurama i novinskim člancima. To su pored spomenutog Zottijevog Nacrta i Karamanovih knjižica, J. Bervaldi, Duh seoskih zajedničkih blagajna, Split, 1898; F. Ivanišević, O tešačkoj vjeresiji, Split, 1898 (govor što ga je Ivanišević održao na sastanku u Splitu 2. I 1898, a kasnije je pod istim naslovom objavio i knjigu u izdanjima Matice dalmatinske); I. Barbić, Razlozi za udruživanje po Raiffeisenovu načinu, 1900. (svećenik Barbić je osnovao zadrugu u Vrlici, jednu od prvih u Dalmaciji); M. Vrsalović, Zadruga, njihova sredstva, svrha i moć, Zadar, 1902. (riječ je o zbirci sakupljenih i do tada objavljenih članaka po raznim novinama, najviše u »Narodnom listu«); F. Ivanišević, Predjelne blagajne, Narodni list, 1903 (sredina travnja). Kao odgovor protiv Ivaniševićevog zalaganja za zadruga šireg teritorijalnog područja piše J. Bervaldi, Duh seoskih blagajna prema načelima Guljelma Raiffeisena, Zadar, 1903; M. Vrsalović, Seoska blagajna za štednju i zajmove po Raiffeisenovu sustavu, Zadar, 1906; Zadrugarstvo, Za učenike i učenice preparandije, Zadar, 1907; M. Obuljen, Društva s ograničenim jamčenjem po zakonu 6. ožujka 1906, Zadar, 1908. Uz ove brosure i Matica dalmatinska u Zadru svojim je izdavačkim radom pridonijela propagandi o potrebi zadrudnog organiziranja. Bila je formirala seriju »Zadrugarska biblioteka«, koju je uređivao Ivo Antičević. U njoj je do propasti Monarhije bilo objavljeno 17 knjižica sa zadrugarskom tematikom. Posljednja je bila M. Lukić, Narodno gospodarstvo u zadarskom i benkovačkom kotaru i naše zadrugarske ustanove, Zadar, 1917 (koštala je 40 K, što je bilo prilično skupo za seljaka, ali zato dostupno seoskoj blagajni i njezinoj priručnoj biblioteci). Maštović, Jadertina I; Kovačević, 70 godina; M. Erić, Agrarna reforma 1918—1941. Sarajevo, 1958.

³⁸ Zadrugar, 1908, br. 11, str. 202.

Stvarna pomoć koju su zadruge za svoj rad dobile od vlade bila je gotovo nikakova, a iz pokrajinskih sredstava o kojima je odlučivao Sabor preko Zemaljskog odbora i Pokrajinskog gospodarskog vijeća, minimalna. Iz fonda od Odbora za zadrugarstvo moglo se dobiti jednokratno 1000 K, a toliko su obično iznosili režijski troškovi zadruge za jednu godinu. Zemaljski odbor je 1906. odredio jednu veću svotu (100.000 K)³⁹ za zajam zadrugama, no zajam se dodjeljivao samo zadrugama sa uspješnim poslovanjem. Propisane poslovne knjige davale su se zadrugi pri formiranju besplatno.

Osim tečajeva i brošura, dnevni i periodični tisak je intenzivno propagirao osnivanje zadruga. Kao revija za probleme zadrugarstva služio je od 1899—1908. »Gospodarski vjesnik«. Od 1908 kad je već bio formiran Zadružni savez on je redovito izdavao u Splitu list »Zadrugar«. Oko formiranja i rada zadruga najviše su se bili zauzeli župnici i kapelani, zatim učitelji. U sjemeništu u Zadru bila je krajem 1907. utemeljena tzv. pokušajna blagajna sa svrhom da đake, buduće župnike uvede u rad zadruge, a u bogosloviji je postao obavezan predmet knjigovodstvo. U muškoj učiteljskoj školi u Zadru (u Arbanasima) bio je uveden također kao obavezan predmet zadrugarstvo.⁴⁰

Zadruge su se počele otvarati u drugoj polovici 90-ih godina. Od 1896. do 1900. bilo je već osnovano 34 zadruge, pretežno seoske blagajne, da bi se u daljnjih šest godina otvorilo još 157 zadruga. U momentu formiranja Zadružnog saveza sa centrom u Splitu 1907. bilo je oko 180 zadruga raznih tipova.⁴¹

Ograničeno jamstvo su imale zadruge i štedionice tipa Schulze-Delitsch. Ono je označavalo da su članovi obavezni svojim privatnim imetkom djelomično, tj. do točno određene visine podmiriti eventualne obaveze zadruge prema trećem licu, ukoliko to sama zadruga ne bi bila u stanju. Zadruge Raiffeisenova tipa bile su na neograničeno jamstvo. Članovi ovakvih zadruga naime preuzimali su pri svom pristupanju zadrugi obavezu da će u slučaju potrebe zajednički, svaki iz svojih privatnih sredstava, podmiriti u potpunosti onaj dio dugovanja zadruge, koji ona ne bi bila u mogućnosti podmiriti. Seoske blagajne su bile ovakvog tipa, pa su ih nazivali i rajfajsenovke.⁴² S vremenom su se osnivale proizvodne (produktivne) i potrošno-obrtne, odnosno potrošno-proizvodne zadruge za jednu ili više grana proizvodnje, a zatim zadruge za sve grane proizvodnje dotičnog šireg područja, tzv. gospodarske zadruge.

---

³⁹ Godine 1906. Sabor je donio odluku da Zemaljski odbor dade Zadružnom savezu u formiranju zajam od 300.000 K, ali je Odbor jedva uspio osigurati i dati Savezu svega 100.000 K i to poslije dužeg čekanja i opetovanog interveniranja. Zadrugar, 1908, br. 1, str. 7; Isto, 1909, br. 7, str. 102; BIPSD 1909—1910/I, str. 1664, zastupnik Marović.

⁴⁰ Zadrugar, 1909, br. 15, str. 15—16.

⁴¹ U to je vrijeme u sjevernoj Hrvatskoj bilo već oko 650 zadruga, od kojih su 214 bile povezane s Hrvatskom poljodjelskom bankom, dok je srpskih zemljoradničkih zadruga u sjevernoj Hrvatskoj i Vojvodini bilo godine 1908. oko 260. Zadrugar, 1908, br. 5, str. 87—88.

⁴² Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818—1888), potaknut teškim stanjem seljaka, njihovom prezaduženošću, izloženošću lihvarima, pod stalnom opasnošću od prisilnih dražbi, postaje idejni i praktični osnivač seoskih zadružnih blagajni. Po političkom uvjerenju bio je konzervativac i naglašeni kršćanski socijal. Misli koje su ga rukovodile temeljile su se na religioznom moralu i običajnom poretku, na principu dobrotvornosti i samopomoći.

Postojale su nadalje nabavno-potrošačke zadruge i zajmavnice,⁴³ koje su služile određenom krugu zaposlenih (činovničkom, učiteljskom isl.) i njihovim obiteljima za povoljno nabavljanje životnih potrebnosti, čuvanje višeg životnog standarda i veće kupovne moći tog srednjeg gradskog i varoškog sloja. Zadruge i potporna društva koja su osnivali radnici u ovo vrijeme, tj. u zadnjim godinama 19. st. poprimile su više ili manje politički karakter.⁴⁴

Sve su zadruge imale ograničeno teritorijalno područje i neograničeni broj zadrugara. Najšireg poslovnog dometa bile su tzv. gospodarske zadruge.

Seoske blagajne

Prve zadruge tipa Raiffeisenovih (seoskih) blagajni bile su otvorene u splitskom kraju. Godine 1892. u Pučišću je utemeljena Zadružna seoska blagajna. Zatim je 1896. otvorena u Splitu na Luću »Splitska težačka blagajna«, pa zadruga za područje Solin — Vranjic. Zalaganjem svećenika Ivana Barbića utemeljena je također 1896. u Vrlici »Seoska zajmovna blagajna« (kasnije nazvana Hrvatska blagajna).⁴⁵

U dubrovačkom kraju⁴⁶ prva je blagajna otvorena u Pločicama u općini Cavtat 13. III 1898. Godine 1902. imala je 26 upisanih družinara, a godine 1905. već 79. Vodio ju je don Antun Bačić sve do sredine 1913. kada je bio premješten u Velu Luku. Druga blagajna otvorena u isto vrijeme (19. III 1898.) bila je u Kuni na Pelješcu. Nju je osnovao i vodio župnik don Vice Medini, a od 1899. don Đuro Viočić. Imala je 1903. 62 člana, 1904. g. 77, a 1912. 173 zadrugara. Godine 1900. otvorena je bila u Orašcu zadruga sa 33 zadrugara, da bi ih već krajem iste godine bilo 47, a kroz daljnju godinu dana 59. Vodio ju je učitelj Vicko Svilokos. Dobro je radila seoska blagajna u Janjini na Pelješcu. Nju je utemeljio Ivo Antičević 3. X 1902. sa 18 članova. Imala je 1904. g. već 109 zadrugara, 1906. g. 208, a krajem 1907. godine 221 člana. I dalje joj se broj zadrugara povećavao. Dok je u prvoj godini postojanja bila u manjku za 175 K i imala promet od oko 80.500 K, dotle je već druge godine poslovanja imala višak od 470 K i promet od 284.500 K, da bi joj u 1907. nakon

⁴³ Takve su bile: Conzorzio di risparmio ed anticipazione della Prima società degli impiegati della monarchia Austro-Ungarica in Zara — Zadruga za štednju i predujmove Prvog činovničkog društva Austro-Ugarske monarhije u Zadru, osnovano 1877; Štedionička pripomoćna zadruga učitelja zadarskog kotara, utemeljena 1891. u Zadru; Pripomoćna zadruga državnih činovnika Dalmacije, utemeljena 1904. u Zadru (namijenjena za siročad činovnika); Potrošna kooperacija u Dubrovniku, registrirana sredinom 1905., namijenjena državnim činovnicima; Konzumna zadruga za državne civilne činovnike u Zadru. Manuale, VI—VII; Prilozi zadružnog registra, sv. II—IV, Historijski arhiv Dubrovnik (HAD); Pravilnici i statuti, Štampa, HAZD.

⁴⁴ Godine 1897. bila je u Splitu osnovana Hrvatska radnička zadruga. Istovremeno i pod istim nazivom počinje djelovati takva zadruga i u Dubrovniku, pa u Kotoru Hrvatsko radničko društvo »Napredak«. Iste godine formira se u Splitu Società di lavori e lavoratrici, neka vrsta sindikalne organizacije radnika i radnica, a u Zadru političko radničko društvo Democrazia sociale osniva svoj ogranačeni sindikalnog tipa Društvo radnika i radnica. O tome i o strukovnim radničkim organizacijama vidi D. Foretić, Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 1960, sv. VI—VII, str. 5—34; Isti, Pregled socijalističke štampe, str. 169—198.

⁴⁵ O blagajni u Pučišću bilo je govora u Saboru, BIPSD, 1898, str. 320, 677; za splitsku seosku blagajnu Isto, str. 285, 370; za zadrugu u Solinu Isto, str. 449, 652; za zadrugu u Splitu, Vrlici i Pučišću Isto, str. 493; Kovačević, 70 godina, str. 13.

⁴⁶ Prilozi zadružnog registra, sv. I—IV, br. 1—496, HAD.

pet godina rada profit bio 1.800 K a promet preko milion K.⁴⁷ Tada je već stvarala planove da svojim kreditiranjem potakne otvaranje gospodarskih zadruga u svom mjestu, što joj je i uspjelo, kako ćemo kasnije vidjeti. Na Pelješcu je od 1902. g. postojala seoska zadruga u Potomju, koju je vodio Niko pa Pavo Poljanić-Tutić. Godine 1911. imala je 58 članova. U Putnikoviću na Pelješcu bila je 1911. osnovana seoska zadruga pod imenom »Crnogorska seoska blagajna« sa 86 članova pod vodstvom don Ive Gjuračića. Obuhvaćala je veliki broj okolnih mjesta.⁴⁸

Kad se zbroje svi zadrugari na Pelješcu i uzme u obzir da je na svakog člana zadruge dolazila i njegova obitelj može se zaključiti da je u prvom deceniju ovog stoljeća velika većina stanovništva Pelješca bila uključena u zadruge.

Slična situacija je bila u Konavlima, pa se tamo 1912. pomišljalo na formiranje posebnog saveza od konavoskih zadruga. Pored već spomenute zadruge u Pločicama od 1898, radila je seoska blagajna u Čilipima od 1906., zaslugom don Vice Medinija. Godine 1910. imala je 129 članova. U Grudama je vodio zadrugu don Dušan Miličić, a imala je 1910. 34 člana. Zadruga u Mrcinama brojila je 1912. 85 članova.⁴⁹

U dubrovačkom području postojale su još zadružne blagajne u Mandaljeni (Župi Dubrovačkoj) od 1906. sa Vidom Grbićem na čelu, pa u Lastovu od 1902., koju je vodio don Baro Antičević, a koja je 1904. imala 58 i 1905. 60 članova, zatim je u Ošlju također bila osnovana seoska blagajna, kao i u Čepićima.⁵⁰

Na otoku Korčuli je osim pučke štedionice u mjestu Korčuli, koju su nazivali banka siromaha, dobro radila seoska blagajna u Žrnovu sa 193 člana u 1909. godini i već 240. u 1911, te 247 poč. 1913. godine. Vodio ju je učitelj Bartul Gjivoje. Seoska blagajna u Blatu na Korčuli počela je s radom 1901. sa 100 članova i nastojanjem don Ivana Šemama. Godine 1903. imala je 282 člana. Glavnu riječ u njoj imao je veleposjednik i trgovac vinom Joakim Kunjašić, općinski načelnik i kasniji narodni zastupnik u dalmatinskom Saboru. Ova je blagajna dobro napredovala, pa je 1912. uspjela preći u pučku štedionicu, čime je izmijenila svoj prvobitni karakter, odnosno od ustanove za solidarnu samopomoć postala je kapitalistička institucija koja radi za vlastiti profit. U Veloj Luci je bila osnovana blagajna 1907. sa 45 članova. Vodio ju je veleposjednik Ivan Petković Kovač. Ova je zadruga kasnije pomogla osnivanje ribarske zadruge. Godine 1913. otvorila se seoska blagajna u Smokvici.⁵¹

U zadarskom primorskom i otočkom dijelu, kao i u šibenskom kraju uz more nicali su blagajne na sličan način. Štedionička i zajmovna blagajna na neograničeno jamčenje bila je osnovana 1900. za sela Sukošan i Bibinje.⁵² U Zadru je 25. XI 1903. bila utemeljena seoska blagajna na neograničeno jamstvo. Kao njezin član bila je učlanjena i Vinska zadruga u Zadru.⁵³ Do 1910.

⁴⁷ Isto; Zadrugar, 1908, br. 5, str. 84—85.

⁴⁸ Prilozi zadružnog registra, HAD.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

⁵² Pravila ove blagajne nalaze se u HAZd; Maštrović, Jadertina I, red. br. 1210, str. 227.

⁵³ Vrsalović, Seoska blagajna, str. 387.

u tom je gradu bilo 7 blagajničkih udruženja za štednju i zajmove, pored drugih banaka, štedionica i zalagaonica.⁵⁴ Godine 1905. postojala je seoska blagajna u Ražancu i 1906. u Novigradu,⁵⁵ zatim u Preku. »Zemljoradnička zadruža dalmatinska za zajmove i štednju« u Pagu izdala je svoj Pravilnik 1907.⁵⁶ Istovremeno je seosku blagajnu imalo naselje Budak kod Stankovaca, a selo Pristeg u istom kraju, koje je tada imalo četiri trgovca i nekoliko obrtnika spremalo se da je otvori. U Benkovcu počinje s radom već spomenuta Općinska blagajna, a te 1908. godine dobiva i Rab seosku blagajnu.⁵⁷ Čini se da je i selo Žegar u Bukovici formiralo tih godina seosku blagajnu.

Dobro je poslovala seoska blagajna u Metkoviću, osnovana 1904. Imala je 1908. već 925 članova i preko 2 i po miliona K prometa.⁵⁸

Pučke štedionice

U naprednijim mjestima, gdje je bilo sitnih zanatlija, obrtnika, trgovaca, boljestojećih vinogradara, eventualno vlasnika manjih brodica, otvarale su se poslije seoskih blagajni male kreditno-vjeresijske ustanove tipa Schulze-De-litsch, tzv. pučke štedionice s ograničenim jamstvom. One su kao i banke davale zajmove svakom tko je udovoljavao određenim uvjetima i primale novac na štednju također i od nečlanova, ali im nije bilo dopušteno obavljati sve bankovne poslove i bilo im je ograničeno teritorijalno područje rada. Po načinu formiranja i po poslovanju bile su bliske obrtničkim zadrugama. Pri davanju kredita zadovoljavale su se osobnom garancijom unutar članova štedionice, odnosno nisu tražile jamčenje s nekretninom.⁵⁹

U Zadru je bilo nekoliko ovakvih ustanova. Godine 1902. počela je raditi štedionica Banca popolare, a 1907. istog tipa namijenjena okolnim seljacima Cassa agricola zaratina conorzio a garanzia limitata⁶⁰ Postojala je u Zadru i Hrvatska pučka štedionica.⁶¹ U Dubrovniku je takva bila Hrvatska pučka štedionica s ograničenim jamstvom, utemeljena 12. IV 1904. U njoj je važnu ulogu igrao kanonik Ante Liepopili, pripadnik stranačke grupacije tzv. čistih pravaša. Uspješno je poslovala, pa je već nakon godine dana imala čisti dobitak od preko 2.000 K i ukupni promet 1,870.000 K.⁶² Godine 1905. bile su otvorene u Splitu dvije pučke štedionice: u Lučcu i u Velom Varošu.⁶³ U Korčuli Cassa di mutuo credito per distretto politico di Curzola mijenja 1904. pravilnik

⁵⁴ Spisi Kotarskog poglavarstva Zadar, sv. 251, HAZd.

⁵⁵ Isto, sv. 248, HAZd.

⁵⁶ Naučna biblioteka Zadar.

⁵⁷ Spisi Kotarskog poglavarstva Zadar, sv. 251, HAZd.

⁵⁸ BIPSD, 1907, za zadrugu u Rabu str. 889, 1099, 1100; za zadrugu u Metkoviću Zadugar, 1908, br. 1, str. 16.

⁵⁹ M. *Obuljen*, Društva s ograničenim jamčenjem; Narod, Split, 1893, br. 3; I. *Antičević*, Zadugarstvo, u: Dalmacija — Spomen knjiga.

⁶⁰ Statuti za Banca i Cassa agricola nalaze se u Naučnoj biblioteci u Zadru, a zaključni računi za poslovnu godinu 1905. Hrvatske pučke štedionice u HAZd.

⁶¹ Spisi Kotarskog poglavarstva, sv. 251, HAZd.

⁶² Prilozi Zadružnog registra, HAD.

⁶³ S. *Obad*, Josip Smoldaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči I svjetskog rata, Časopis za savremenu povijest, 1974, I, str. 60. Splitski list »Narod« tuguje 1893, da u Splitu nema ni jedne štedionice podesne za šire, odnosno siromašnije gradske i prigradske težačke slojeve, te kaže, da je u Splitu malo onih koji ne bi mogli kroz par godina zaštedjeti 100 fiorina (200 kruna), Narod, 1893, br. 3.

i postaje konzorcij s ograničenim jamstvom, te širi svoju djelatnost na cijeli teritorij pokrajine Dalmacije. Njezini članovi su i dalje pretežno zemljoposjednička elita korčulanskog kraja (talijanaške političke orijentacije), ali je okupila oko sebe i ostale građanske profesije. Dugo godina vodio ju je svećenik dr Natale Trojanis.⁶⁴ Sredinom 1907. trgovački i obrtnički sloj, kapetani i brodovlasnici, a s njima i inteligencija Korčule, okupljeni oko narodnjaka dra Roka i dra Blaža Arneri, otvaraju posebnu Hrvatsku pučku štedionicu,⁶⁵ također s ograničenim jamstvom i za primanje novčanih uloga članova i nečlanova. Odmah se u ovu štedionicu upisalo 115 družinara sa 380 poslovnih udjela. Pri njezinom formiranju pomagao je Ivo Antičević, budući predsjednik Zadružnog saveza, koji je tada živio u Omišu. Otvaranje štedionice pozdravio je dr Roko Arneri, tadašnji općinski načelnik Korčule i dugogodišnji saborski zastupnik, blizak pravašima Trumbićeva kruga. Kasnije je dr Blaž Arneri bio predsjednik ove štedionice, koja je dobro napredovala, pa je godine 1908. imala već 934 poslovna udjela i preko 1,200.000 K prometa. Na njezinoj godišnjoj skupštini 1911. glavnu je riječ vodio Ivo Lupis, istaknuti radnik na polju zadugarstva. U Omišu se u proljeće 1907. otvara Hrvatska pučka štedionica sa 423 dioničara i 1001 poslovnim udjelom, 166.890 K štednih uloga i preko milion K prometa, te 18.934 K glavnice. Poslije godinu dana rada imala je čistu dobit od 1.322 K.⁶⁶ Pučka štedionica u Stonu bila je registrirana 3. XII 1907. Godine 1912. imala je blizu 400 članova, a 1913. je promijenila pravilnik šireći svoju aktivnost na veći teritorij. Do ožujka 1914. bila je učlanjena u Zadružnu zvezu u Ljubljani.⁶⁷ Pučku štedionicu dobio je Trogir 1908. godine pod nazivom Pučka blagajna za štednju i zajmove. Pri formiranju imala je 52 člana — dioničara i 574 poslovna udjela.⁶⁸ Iste 1908. godine otvara se Cetinjska pučka štedionica u Sinju⁶⁹ i Hrvatska pučka štedionica u Makarskoj sa 50 članova i preko 400 poslovnih udjela.⁷⁰ U Orebiću će raditi Hrvatska pučka štedionica 1912. godine. Ona se uključuje u ljubljansku Zadružnu zvezu, kao i većina iz dubrovačkog kraja.⁷¹

Proizvodne zadruge

Pored novčanih zadruga (blagajni i štedionica) isticala se potreba osnivanja proizvodnih i potrošačkih zadruga. One bi bile oslonac u proizvodnji i plasmanu produkata određene grane primarne privredne djelatnosti. Tamo gdje su s uspjehom radile seoske blagajne ili pučke štedionice (ili obje), a često i potrošno-obrtna zadruga (termin »obrtna« upotrebljavao se u smislu »proizvodna«) doista su se nakon nekoliko godina formirale i isključivo proizvodne zadruge, uvijek uz novčanu pomoć onih prvih. Ovih čisto proizvodnih specijaliziranih, zadruga, kao što su bile vinske, uljarske, ribarske bilo je stoga do kraja rata najmanje. Većinom su se otvarale kombinirane potrošno-proizvodne zadruge ili tzv. potrošno-obrtno-težačke zadruge s ograničenim jam-

⁶⁴ Prilozi zadružnog registra, HAD.

⁶⁵ Isto; Zadugar, 1908, br. 5.

⁶⁶ Zadugar, 1908, br. 5, str. 86.

⁶⁷ Prilozi zadružnog registra, HAD.

⁶⁸ Zadugar, 1908, br. 11, str. 84.

⁶⁹ Isto, br. 11, str. 204.

⁷⁰ Isto, br. 5, str. 185.

⁷¹ Spisi Kotarskog poglavarstva Zadar, sv. 251, HAZd.

stvom. To su bili mali seoski i varoški otkupno-skladišni dućani ili magazini, koji su od svojih članova preuzimali proizvode svake vrste i brinuli se o njihovoj prodaji. Nabavljali su pod povoljnijim uvjetima za svoje članove drugu robu, prvenstveno poljoprivredni alat i posuđe, gnojivo, modru galicu, sumpor, razno sjemenje, vočke i slično, ali i prehrambene namirnice i potrepštine za kućanstvo, odjevne predmete itd. Članovi bi — kao i u ostalim zadrugama — platili pristupninu ili ulaznicu pri učlanjenju, te najmanje jedan, a obično više poslovnih udjela. I ovdje je kao i kod ostalih zadruga, seoskih blagajni i pučkih štedionica prema pravilniku bila birana uprava, koja je imala ravnatelja, njegovog zamjenika i vijećnike, tajnika i blagajnika, pa nadzorni odbor i poslovne knjige. Održavali su se redovni sastanci uprave i godišnje skupštine svih članova, na kojima bi se podnosili poslovni izvještaji, godišnji računi i sl. Ovakav tip zadruga za razliku od seoskih blagajni, mogao je obuhvaćati i nekoliko susjednih mjesta.

U sjevernoj Dalmaciji susreću se 1905. u Olibu i Novalji na Pagu, a 1907. u Zemuniku.⁷² Na jugu su potrošno-obrtnu zadrugu formirali 1907. 54 mještanina u Oskorušnom i Kuni, zatim u Orošcu, pa Trpnju i Gornjem Pijavičinu. U proljeće 1908. godine osnovane su bile na otoku Korčuli, u Lumbardi i u Veloj Luci, a 1909. u Smokvici; iste godine u Obuljenu i u Rijeci Dubrovačkoj utemeljuje 30 zadrugara svoju potrošno-obrtnu zadrugu, kao i seljaci u Liscu kod Stona, u Žuljanima kod Orebića. Godine 1912. otvara se takva zadruga i u Žrnovu na Korčuli.⁷³ Unutar ovakvih zadruga posebno se odvaja tzv. gospodarska zadruga u Blatu na Korčuli, koja je prerasla u jednu vrstu otkupno-trgovačkog poduzeća.⁷⁴ Bila je osnovana početkom 1908. od 46 članova pretežno zemljoradnika. Dobro je radila. Povećavala je broj svojih članova, kupovala posjede, bavila se živinogojstvom, preuzimale poljoprivredne proizvode, pružala mogućnost zarade svojim siromašnijim zadrugarima. Davala je i zajmove. Plasirala proizvode svojih zadrugara na tržište po cijeloj Dalmaciji, a već sredinom 1909. pravila planove da proširi takvu djelatnost na Bosnu i Hercegovinu. Ulaznina u ovu zadrugu iznosila je 10 K, a jedan poslovni dio 100 K. Tako je minimalna svota koju je pojedini poljoprivrednik trebao dati da bi postao član ove zadruge iznosila 110 K, što je za seljački sloj Dalmacije svakako bila prilična svota. To ujedno pokazuje da su najsiromašniji zadrugari blatske gospodarske zadruge bili u odnosu na dalmatinski prosjek bolje i srednjestojeći poljoprivrednici. U upravi ove zadruge došlo je 1912. do sukoba, pa se jedan dio odvojio i formirao posebnu obrtno-potrošnu zadrugu, za koju je ulaznina određena na 4 K, a poslovni udio 50 K. Time je ova nova zadruga otvorila vrata siromašnijim težacima blatskog i uopće korčulanskog područja.

---

⁷² Isto, sv. 248; Pravilnik potrošno-obrtno zadruge... na neograničeno jamčenje u Zemunik, Zadar, 1907, HAZd.

⁷³ U Lumbardi je potrošno-obrtna zadruga odredila da visina poslovnog udjela bude 20 K. Isto toliko je 1910. iznosio poslovni udio potrošno-obrtno zadruge u Orebiću. Kroz dvije godine poslovanja zadruga u Orebiću povišila je poslovni udio na 50 K, iz čega zaključujemo da je dobro poslovala, ali i zatvorila vrata siromašnijim mještanima. Istovremeno je i ulazninu povišila od 2 na 6 K. Broj njezinih članova se u te dvije godine popeo na gotovo 100 ljudi. Potrošno-obrtna zadruga u Kuni brojila je krajem 1912. godine 120 članova, ali su oni bili slabijeg imovnog stanja od onih u Orebiću, pa je tu poslovni udio iznosio najprije 10, a zatim 15 K. Seoska blagajna u Kuni bila je prisiljena smanjiti visinu zadružnog udjela. Prilog zadružnog registra, HAD.

⁷⁴ Isto.

Budući da je vrijeme zadružnog pokreta nastupilo u Dalmaciji u doba zalaza i krize vinske trgovine najmanje je bilo utemeljeno vinarskih zadruga. Prva je proizvodna zadruga za vino bila formirana 1899. na Braču pod nazivom Prva dalmatinska vinska zadruga u Bolu, ali je ona tek 1903. stvarno počela raditi.⁷⁵ Imala je tada 31 zadrugara, uglavnom manjih i srednjih posjednika vinograda od kojih »samo 1 težak«, tj. obrađivač tuđeg vinograda, a 1905. imala je uz 38 posjednika već 22 težaka (kolona), da bi 1908. uz isti broj posjednika bilo čak 52 težaka. Ova je zadruga primala stanovitu pomoć od pokrajine i od vlade. Zemaljski odbor dodijelio joj je 1908. god. 5460 K, a vlada 10.000 K nepovratno i isto toliko beskamatnog zajma. Zadruga je iz godine u godinu sve više preuzimala vina od svojih članova, ali je imala poteškoće s plasmanom na tržištu. Tražila je — bez uspjeha — od mjerodavnih faktora u poljoprivrednom ministarstvu u Beču, da se založi oko prodaje njihova vina u gradu Beču i u drugim većim gradovima Monarhije.⁷⁶ Do tada se dalmatinsko vino u većim količinama prodavalo jedino u Trstu, a u manjoj mjeri na Rijeci i u Istri. Period od 90-ih godina je vrijeme krize za dalmatinske vinogradare nešto zbog filokse, ali više zbog velike, neravnopravne konkurencije talijanskog vina u Monarhiji, omogućene trgovačkim ugovorom između Austro-Ugarske i Italije 1892. godine.⁷⁷ Stoga nije čudno da je u vinorodnoj Dalmaciji bilo otvoreno još samo nekoliko vinskih zadruga: u Zadru, pa 1906. u Gruđi pod nazivom Prva konavoska vinska zadruga, zatim 1908. u Kuni i iste godine u Sinju sa ciljem da se brine o proizvodnji sortnih vina.⁷⁸ Nekadašnje uspješno splitsko Vinsko društvo, koje je bilo organiziralo izvoz dalmatinskog vina u periodu od 1870—1880 i dalje, proživljavalo je krajem 19. st. tešku krizu. Pokušalo se iz nje izvući reorganizacijom u zadružni tip 1895. Ipak je agonija završila nezinom potpunom likvidacijom 1909. godine.⁷⁹ Ono dakle nije prebrodilo vrhunac krize u vinskoj trgovini 1907. i 1908., nastao u okviru opće gospodarske krize i preobilnog uroda grožđa u cijeloj Evropi.⁸⁰ Situacija s trgovinom vinom i dalje je bila teška, pa se ni vinska zadruga u Kuni bez vladine pomoći nije mogla održati. Bila je likvidirana 1912. godine. Imala je tada 53 člana.⁸¹

---

⁷⁵ Pravilnik Prve dalmatinske vinske zadruge uknjižene na neograničeno jamčenje u Bolu na Braču, Zadar, 1904, HAZd.

⁷⁶ Zadrugar, 1908, br. 12, str. 212.

⁷⁷ U Dalmaciji je 1894. imenovan odbor za procjenu štete od vinske klauzule. Da bi došao do podataka proveo je anketu. Procijenio je, da je Dalmacija u te dvije godine postojanja klauzule izgubila 12 miliona fiorina (ili 24 miliona K), odnosno 6 miliona fiorina godišnje. Općinski glasnik, Split, 1895, br. 2, str. 34—35. Vinsko društvo je u više navrata protestiralo kod vlade. BIPSD, 1898, str. 255.

⁷⁸ Prilozi zadružnog registra, HAD; Zadrugar, 1908, br. 1, str. 4, br. 12, str. 219; Vrsalović, Seoska blagajna, str. 387.

⁷⁹ Zadrugar, 1909, br. 1, str. 3; o osnivanju Vinskog društva vidi: I. Karaman, Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća, u: Dalmacija 1870, Zadar, 1972, str. 21; (preneseno u isti, Privreda i društvo Hrvatske u 19. st., Zagreb, 1972.); T. Ganza-Aras, Prilog upoznavanju društva splitskog kraja u doba pohrvaćenja splitske općine, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu, 1984, str. 188.

⁸⁰ Kriza je pogađala prvenstveno netipizirana vina, kakva su uglavnom i bila dalmatinska vina. Sortna vina iz Visa i Korčule i dalje su se dobro prodavala izvan Dalmacije. Zadrugar, 1908, br. 10, str. 173, br. 12, str. 210—212, 218—219, 222—224.

⁸¹ Prilog zadružnog registra, HAD.

Zbog kritične situacije u kojoj se našlo vinogradstvo vladini stručnjaci su pokušavali usmjeriti poljoprivrednike Dalmacije na uljarstvo, čemu je posebnu brigu posvetio ministarski savjetnik za Dalmaciju Franjo Artmann.⁸² Nekada je (uglavnom do 30-tih godina) uljarstvo bilo čak ispred vinogradarstva i predstavljalo prvu granu dalmatinske izvozne privrede. Postepeno je ono ustupalo mjesto vinogradarstvu, sve više bivalo zapostavljeno, da bi se početkom 20. st. maslinovo ulje uvezilo u Dalmaciju. Vlada je u cilju ponovnog obnavljanja uljarstva dodijelila Dalmaciji 1907. god. 50.000 K, preporučila osnivanje uljarskih zadruga i obećala da će uljarstvo i dalje pomagati.⁸³ Od tada se doista intenzivnije osnivaju uljarske zadruge. Poslije prve koja je bila otvorena 1906. u Orašcu, slijede 1907. takve zadruge u Povljima i Žmanu na Dugom Otoku. U Janjini je utemeljena početkom 1909., u Luci Šipanjskoj 1911., u općini Trpanj su proradile dvije (u Gornjoj Vručici i u Dubi) 1912. godine, istovremeno kad i u Žuljanima. Do 1912. bilo ih je osnovano još u Velom Ižu, Kalima, Tkonu i Preku u zadarskom kraju, pa u Tučepima i Igranima, u Kučišću, Praskvici, Gradišću, Brusju, Bristu, Murteru,⁸⁴ a onda se od 1912. dalje formira još veći broj zalaganjem putujućeg učitelja poljodjelstva Marka Marčića. On je osobno vrlo često bio prisutan na osnivačkim skupštinama uljarskih zadruga.⁸⁵ Pred I svjetski rat radilo je ukupno 25 uljarskih zadruga.⁸⁶ Bile su ujedinjene pod tzv. centralni ured ili Uljarski odjel Pokrajinskog gospodarskog vijeća. Odsjek je izgradio skladište za ulje na Brodarici u periferiji Zadra s kapacitetom od 50 vagona.⁸⁷ U Dubrovniku je u studenom 1911. bio održan sastanak putujućih učitelja poljodjelstva sa svrhom da se utvrde jedinstvena načela za uspješne akcije oko unapređenja dalmatinskog maslinarstva i da se ustale kriteriji za kvalitet maslinovog ulja.⁸⁸

Od 1907. počinju se učestalije formirati i ribarske zadruge. Prva je bila utemeljena u Opuzenu 1904. godine,⁸⁹ ali je ubrzo propala. U Komiži na Visu javlja se 1907. »Prva dalmatinska ribarska zadruge ograničenog jamstva«. Komiža je bila tada središte ribarskog obrta u Dalmaciji. Tu je od 1897. bio otvoren tečaj za ribarstvo, koji je vodio ribarski nadzornik Petar Lorini.⁹⁰ Ribarska zadruge u Komiži otvorila je vlastitu tvornicu sardina. Uz novčanu pomoć

---

⁸² Artmann je za dalmatinske uljare dao prevesti svoju brošuru »Uputi za osnivanje i vođenje zadruga za proizvodnju ulja. Izdani od Sveopćeg saveza poljodjelskih zadruga u Austriji. Po uputi c. k. Ministarstva poljodjelstva...«, Zadar, 1910. Artmann je još napisao slijedeće brošure: Naputak za knjigovodstva uljarskih produktivnih zadruga, Zadar, 1911. i Rad na promicanju uljarstva, Zadar, 1913; Zaključci prihvaćeni na sastanku putujućih učitelja poljodjelstva, održanom u Dubrovniku 20. do 25. studenog 1911. u svrhu, da se ustale jedinstvena načela za uspješno nastavljanje akcije oko pridignuća dalmatinskog maslinarstva, Zadar, 1911; Dalmatinska uljarstva akcija, Zadar, 1913. (hrv. i tal.).

⁸³ Zadrugar, 1908, br. 5, str. 88.

⁸⁴ Prilozi zadružnog registra, HAD; Zadrugar, 1908, br. 4, str. 50; Spisi Kotarskog poglavarstva Zadar, sv. 349, HAZd; BIPSD, 1910, str. 632, 633, 771; Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 193.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 193.

⁸⁸ Zapisnik sa sjednice objavljen je u formi brošure. Brošuru posjeduje biblioteka samostana sv. Eufemije na Rabu, Maštrović, Jadertina I, br. 1628, str. 295.

⁸⁹ Pravilnik Neretljanske Ribarske zadruge u Opuzenu, Zadar, 1904, HAZd.

⁹⁰ Lorini, Ribarenje; I. Paštrović, Ribarski priručnik, Zadar, 1912; Tebaldi, Razvitak.

Zadružnog saveza u Splitu tvornica se proširila i modernizirala. Godinu dana nakon otvaranja imala je već 567 poslovnih udjela po 100 K, ukupno 65.700 K. Za jednu tvornicu bila je to skromna glavnica, ali za početak dovoljna. Uspješno je konkurirala drugim komiškim tvornicama, koje su raspolagale s mnogo većim (milijskim) kapitalom i pretežno bile u rukama stranih kapitalista.⁹¹ U ožujku 1907. formirala se ribarska zadruga na Molatu sa 27 članova; svoju zadrugu organizirali su ribari iz Premude, Sali, Solina, Silbe, Velog Rata, Ista, Lopara na Rabu i dr., tako da ih je sredinom 1908. bilo 33, pretežno u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji. One (uključujući i ribarsku zadrugu s tvornicom u Komiži) su se povezale sa Zadružnim savezom u Splitu.⁹² Početkom 1909. godine osnivaju se ribarske zadruge i u dubrovačkom kraju.⁹³ Zadruga u Koločepu imala je 1911. godine 45 zadrugara. Priključili su joj se i ribari iz Zatona i Orašca. Pri osnivanju ove zadruge dosta se zalagao don Vice Medini, a u njezinom radu je sudjelovao i pomorski kapetan Tomo Svilokos. Zadruga zveza iz Ljubljane angažirala se da osniva i sebi priključi ribarske zadruge u južnoj Dalmaciji. Tu joj je bio pri ruci Ribarski savez u Splitu. Njihov zajednički predstavnik don Ivo Makljančić prisustvovao je u siječnju i veljači 1910. konstituirajućim sjednicama čitavog niza ribarskih zadruga: u Mlinama, u Luci na Šipanu, u Lopudu, Sustjepanu, Rijeci Dubrovačkoj, Trsteniku, Babinom polju na Mljetu, u Dolima, u Blatu na Korčuli, u Moluntu kod Pločica, Brocima kod Stona, u Prožuri, Maranovićima na Mljetu, u Veloj Luci na Korčuli, u Trpnju na Pelješcu, a 1912. u Cavtatu i okolnim mjestima Plati — Soline. Većina ovih zadruga je životarila. Bez vladine pomoći koja je bila obećana, ali nije stizala nije se moglo ostvariti ono najbitnije: nabaviti bolje alate, mreže, svijeće, više soli za konzerviranje ulovljene ribe, ribarska zaštitna odijela, brodske potrepštine i sl. Zadruge same ni udruženim sredstvima svojih ribara nisu mogle doći do potrebnog kapitala za unapređenje svog obrta. Austrijsko ribarsko društvo sa središtem u Trstu dodjeljivalo je beskamratne kredite za unapređenje ribarskog zanata, ali je lavlji dio tog novca odlazio ribarskim zadrugama i pojedincima u tršćanskom području.⁹⁴

Za razvoj pčelarstva i mljekarstva sa sirarstvom postojali su u Dalmaciji uvjeti, kako su to iskustva iz ranijih vremena pokazala. Prva mljekarska zadruga bila je osnovana 1894. u Jasenicama pod Velebitom u obrovačkoj općini. Radila je do 1900. Godine 1901. osnovana je druga, također u sjevernodalmatinskom bukovičkom kraju: u Erveniku, pa treća u Brezovcu kraj Knina. U Zemuniku kod Zadra postojala je od 1906. mljekarska zadruga za šire zemuničko područje. Zadruga istog tipa bila je otvorena u Solinu kod Splita s namjerom da okupi mljekare Solina, Klisa, Kučina, Vranjica i Mravinaca. Vlada je poslala 1909. u Dalmaciju mljekarskog stručnjaka Čeha Ljudevita Tejkela, koji je kao putujući učitelj držao predavanja i organizirao tečajeve. Godine 1912. objavljena je knjižica »Sirarstvo u Dalmaciji«, da bi se ukazalo kako je u velikoj mjeri moguća proizvodnja ovčjih sireva posvuda u ovoj pokrajini.⁹⁵

⁹¹ Zadrugar, 1908, br. 11, str. 206.

⁹² Isto, 1909, br. 2, str. 26, br. 3, str. 39, br. 7, str. 98; Pravilnik za ribarsku zadrugu u Molatu, 1907, Štampa, sv. 66, br. 39, HAZD.

⁹³ Prilozi zadružnog registra, HAD.

⁹⁴ Zadrugar, 1908., br. 8, str. 141.

⁹⁵ Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 273; Pravilnik mljekarske zadruge na neograničeno jamčenje u Zemuniku, 1906, HAZD.

Na Pagu se 1905. osnovala Prva dalmatinska pčelarska zadruga. Takva zadruga se osniva u Janjinu 1910., pa u Murteru, zatim Žmanu na Dugom Otoku, te u Hvaru.⁹⁶

Krajem 1902. počela je s radom ružmarinska zadruga u Grablju na Hvaru, gdje je proizvodnja ružmarinskog ulja imala stoljetnu tradiciju. U isto vrijeme stočari iz Trpnja formiraju mesarsku zadrugu. Kameno-klesari u Vrniku utemeljuju klesarsku zadrugu, kao i klesari na Korčuli.⁹⁷ Godine 1908. počela je u Splitu raditi zadruga »Vrtlarsko udruženje«, oko koje se okupilo 12 povrtlara iz splitske okolice sa kapitalom od 40.000 K. Zadruga je kupila u Kopilici 20.000 m² zemljišta za gospodarske kuće i dovela iz okolice Zagreba jednog »Bugarina« kao stručnjaka za povrtlarstvo.⁹⁸

Interesantno je spomenuti još jednu zadružnu organizaciju. U vrijeme koje je poznato po velikom iseljavanju, tj. prvo desetljeće ovog stoljeća, osnovana je u Splitu kao zadruga s ograničenim jamstvom ustanova pod imenom »Putnik« sa ciljem da bude pri ruci svojim članovima u slučaju da silom prilika moraju tražiti posao izvan Dalmacije. Imala je ubrzo svoju podružnicu u Dubrovniku. Glavne osobe ove zadruge bile su Ivo Antičević i Josip Bervaldi. Ulaznina joj je bila 2 K, a udio 5 K, jer je bila namijenjena doista najsiromašnijem dijelu stanovništva.⁹⁹

Srpske zadruge i Savez srpskih privrednih zadruga

Srpsko stanovništvo u Dalmaciji osnivalo je seoske blagajne u maloj mjeri, a većina osnovanih bila je na jugu austrijske pokrajine Dalmacije, na području Boke kotorske (današnjeg Crnogorskog primorja). Razlog tako malom broju srpskih zadruga u užoj (današnjoj) Dalmaciji valja gledati u činjenici što se srpsko seosko stanovništvo nalazilo upravo u najnerazvijenijim predjelima Dalmacije, u zagorskim i bukovičkim krajevima, gdje je siromaštvo bilo tako veliko da ni u više sela zajedno nije bilo moguće skupiti jednu minimalnu svotu novca za otvaranje blagajne, a upravo je seljacima tih krajeva bilo najpotrebnije pružiti povoljne uvjete da dođu do potrebnih kruna i tako izbjegnu lihvara. Lihvarstvo se u tim područjima bilo razvilo u

---

⁹⁶ Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 283; Prilozi zadružnog registra HAD; S. Bijelić, Novi pčelar, Zadar, 1904.

⁹⁷ Prilozi zadružnog registra, HAD; Prva dalmatinska klesarska zadruga u Pučišću, osnovana 1906, nabavila je 1907. suvremene strojeve, M. Mladineo, Industrija, u: Dalmacija Spomen-knjiga, str. 230.

⁹⁸ Zadrukar, 1908, br. 2, str. 29—30.

⁹⁹ Prilozi zadružnog registra, HAD. — Budući da je zadruga »Putnik« radila legalno ona nije mogla biti od koristi mladima koji zbog vojne obaveze nisu dobijali dozvolu za emigriranje. Za njihovo ilegalno prebacivanje preko granice Monarhije razvila se bila u prvom desetljeću mreža tajnih kanala, čije je najjače središte bilo u Trstu. Razni gostioničari, konobari, pomorski kapetani, agenti u parobrodarskim društvima po dalmatinskim gradovima i manjim mjestima bavili su se prebacivanjem momaka iz Dalmacije, sjeverne Hrvatske, Bosne i Hercegovine, pa čak i iz Crne Gore i Albanije, najčešće preko Trsta, zatim preko Ancone i Napulja za Ameriku. Davali su i upute, kako se treba pri ulazu u Ameriku ponašati i koje odgovore dati na postavljena pitanja, da ne bi bili vraćeni natrag. U slučaju da ipak budu vraćeni u domovinu dobit će natrag svoj novac, obećavali su šverceri ljudima. Spisi br. 13—5/14, 41—1/30—4 od 14. I 1914, 49—1/30—2, 3, 4, 5 u fondu Militär-Kanzlei Franz Ferdinand, Kriegsarchiv, Beč.

najdrastičnijoj mjeri. S vremenom su se tu otvarale tzv. kotarske zadruge, tj. one kod kojih je općinska i kotarska upravna vlast osiguravala početni kapital.

U južnim predjelima Dalmacije, u Boki Kotorskoj stanje seljaka je bilo bolje od zagorsko-bukovičkog i oni od početka ovog stoljeća osnivaju seoske zadruge, većinom nazvane zemljoradničkim.¹⁰⁰ One su se povezale u Savez srpskih privrednih zadruga na Primorju, formiran 30. XI 1904. u Dubrovniku kao udruženje s ograničenim jamstvom.¹⁰¹ Savez je dobio pomoć od vlade u visini »kukavnih« 10.000 K.¹⁰² Jedan poslovni udio zadruge-člana iznosio je svega 50 K, a mogao se uplaćivati u ratama kroz 5 godina. Visina poslovnog udjela za zadruge članice nije se nikada povisila, što posredno upućuje na zaključak da su srpske zemljoradničke i druge zadruge ostale ekonomski slabe premda su brojčano rasle. Savez je sa svoje strane pridonio daljnjem osnivanju zadruga, pa dok ih je sredinom 1908. bilo oko 20, sredinom 1910. taj se broj popeo na 40, a 1912. na 52 zadruge, pretežno zemljoradničke. Savez je izdavao list »Srpska zora«.¹⁰³

Savez srpskih privrednih zadruga bio je povezan sa srpskim kreditnim ustanovama po gradovima. Srpski trgovci i poduzetnici koji su živjeli u gradovima i većim mjestima, te bili ekonomski jači osnivali su pučke štedionice s ograničenim jamstvom (tipa Schultz-Delitsch). Prve su takve štedionice bile otvorene 1902. godine i to Srpska štedionica u Dubrovniku, pa u Zadru i Srpska bokeška štedionica u Kotoru.¹⁰⁴ Uskoro se i po manjim mjestima pojavljuju kreditne ustanove ograničenog jamstva: Srpska kreditna zadruga u Hercegovom, u Risnju, u Budvi, Kninu, Kistanju, Skradinu.¹⁰⁵ Ove su zadruge dobro napredovale. Najslabija je bila Srpska kreditna zadruga u Kistanju, što je iz već navedenih razloga razumljivo, ali ipak svojim postojanjem pokazuje, da se i područje Bukovice na prelazu stoljeća počelo uključivati u suvremenije tokove privrednog života.¹⁰⁶ Srpska kreditna zadruga u Kninu bila je dosta jaka. Imala je koncem 1907. godine 490 članova sa 680 poslovnih udjela i glavnicom od 46.244 K. Ukupan njezin promet te godine iznosio je 3,283.767 K,¹⁰⁷ što je posebno za ovo zaostalo područje poslovnost vrijedna pažnje.

Utjecajni ljudi iz Srpske štedionice u Dubrovniku, kao dr Antun Pugliesi, koji je poslije smrti Antuna Fabrisa bio vođa Srpske stranke i zastupnik u dalmatinskom saboru, zatim dr Rudolf Sardelić, Matej Šarić, poznate osobe iz političke djelatnosti srpske stranke i njezinih stranačkih listova, imali su vodeću riječ i u Savezu privrednih zadruga. U travnju 1909. u Dubrovniku se

¹⁰⁰ O tome zastupnik Sarzentić, BIPSD, 1909, str. 1326.

¹⁰¹ »Pravila« ovog Saveza tiskana su ćirilicom. U prvoj upravi bili su u svojstvu predsjednika Matej Šarić, tajnika dr Rudolf Sardelić, a članovi Nikola Babić, dr Antun Pugliesi i Mića Milišić. Prilozi zadružnog registra, HAD.

¹⁰² BIPSD, 1909, str. 1352, 1257, Golf.

¹⁰³ Zadrugar, 1908, br. 5, str. 87; Prilozi zadružnog registra, HAD.

¹⁰⁴ Za dubrovačku Srpsku štedionicu upisnina je bila 1 K, a poslovni udio 104 K. Udio se mogao davati u ratama od najmanje pola krune a u roku od 4 godine. Prvi njezin predsjednik je bio F. Banaz, zatim dr A. Pugliesi, koji je uveo ćirilicu za poslovno pismo Štedionice. Prilozi zadružnog registra, HAD.

¹⁰⁵ Prilozi trgovačkog registra, sv. I, 1—71, HAD.

¹⁰⁶ Vidi: T. Ganza-Aras, Konture razvoja društva austrijskog kotara Benkovac u zadnjim desetljećima Monarhije, Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. 31 (u tisku).

¹⁰⁷ Zadrugar, 1908, br. 5, str. 88.

formirala Centralna kasa srpskih privrednih zadruga, čiji je upravitelj postao Matej Šarić, a uz njega su stajale ostale osobe iz istog kruga ljudi kao i u Savezu srpskih privrednih zadruga. Svoje godišnje skupštine Kasa je održavala osim u Dubrovniku, u Kotoru i Kninu.¹⁰⁸ Kad je bila formirana Srpska centralna banka na Primorju krajem 1913. također u Dubrovniku, u nju su kao dioničari ušli Savez srpskih privrednih zadruga i posebno sve srpske štedionice i kreditne zadruge, osim zadarske. Prema visini uloga kojim su te organizacije pristupile banci može se reći, da su Srpska štedionica u Dubrovniku, Srpska kreditna zadruga u Hercegovom i Srpska bokeška zadruga u Kotoru bile približno jednako jake. Njihov je ulog iznosio po 30.000 K, dok je ulog Saveza srpskih privrednih zadruga bio 40.000 K. Slijedi ih kninska kreditna zadruga sa 20.000 K, pa risanska sa 18.000 K, zatim zadruga u Budvi s 8.000 K, te ona u Kistanju sa 6.000 K. Glavnica Srpske centralne banke pri njezinom otvaranju (14. XII 1913) iznosila je 500.000 K. Ova je banka okupila oko sebe za dioničare i druge srpske novčane institucije unutar Monarhije: Srpsku centralnu banku u Sarajevu, Srpsku banku u Mostaru, nekoliko poduzeća i pojedinaca iz Bosne, Hercegovine i Trsta.¹⁰⁹ Jedan od vodećih ljudi ove banke bio je opet dr Antun Pugliesi sa svojim krugom. Ali Srpska centralna banka na Primorju, kao i srpske štedionice po gradovima i manjim mjestima bile su od male pomoći srpskom seljaku.

Funkcioniranje zadruga

Svaka je zadruga određivala sama visinu ulaznine i poslovnog uloga prema prosječnoj ekonomskoj snazi zemljoposjednika i težaka dotičnog mjesta. Seoske blagajne su svakako bile najpristupačnije, jer za njih ulaznina bijaše najčešće 4 K, a zadružni poslovni udio 10 K (ulaznina je počesto iznosila i samo 2 K, a udio 5 K, dok su blagajne sa 20 K poslovnog udjela bile vrlo rijetke, na pr. u Blatu na Korčuli, u Pločicama i Kuni na Pelješcu).¹¹⁰ Iako je jedan poslovni udio za pučku štedionicu iznosio obično 104 K, ipak zbog činjenice, da se taj iznos nije morao uplatiti odmah u cjelini, nego se mogao davati u ratama prema mogućnosti (najniže ulaganje iznosilo je 4 K, a najdulji rok do podmirenja čitave sume bio je 4 godine) i da je ulaznina koja se za svaki poslovni udio davala štedionici iznosila 1 K, pučke štedionice su također bile pristupačne širim slojevima, ali kako je pri tom bilo potrebno imati neki više ili manje stalni izvor novčanih primanja, to su one bile podesne samo za nepoljoprivredni socijalno-gospodarski sektor, tj. za građanske profesije. U radu štedionica nisu svi članovi imali isto pravo glasa, kao što je to — bar u principu — bilo u zadrugama. Broj poslovnih udjela pojedinog člana štedionice određivao je naime broj glasova koji je dotični imao na skupštini i u upravi, onako kako je to bilo u dioničarskim poslovnim udruženjima.

¹⁰⁸ Prilozi zadružnog registra, HAD.

¹⁰⁹ Uprava Srpske centralne banke na Primorju bila je u rukama markiza Luke Bona, dra Antuna Pugliesi, Antuna Suhora, Đorđa Draškovića, Đure Marića, zatim dra Milorada Nedjeljkovića iz Sarajeva, Mirka Komnenovića iz Herceg Novog, Dušana Adamovića iz Knina. U Savjetu i u Nadzornom odboru bilo je osoba iz Bosne i Hercegovine (iz Sarajeva, Tuzle, Prijedora). Prilozi trgovačkog registra, sv. I, br. 1—71, HAD.

¹¹⁰ Prilozi zadružnog registra, HAD i pravilnici raznih zadruga.

Potrošačko-obrtne zadruge okupljale su boljestojeće krugove agrarnog stanovništva, dok su u proizvodnim i gospodarskim zadrugama prevladavali srednji i bogatiji sloj iste socijalne klase. Kod ribarskih zadruga poslovni udio je bio niži nego kod potrošačko-obrtnih zadruga,¹¹¹ jer su ribari spadali u siromašni dio stanovništva. Uljarske zadruge su većinom imale veći iznos ulaznine i poslovnog udjela od potrošačko-obrtnih zadruga.¹¹² U cjelini uzevši najčešće su u početku rada proizvodne zadruge određivale poslovni udio od 20 K, što je bila prilično mala svota. Tamo gdje je zadruga dobro radila s vremenom se povećavao poslovni udio, a često i ulaznina za nove članove. Uzimajući u obzir da se u najvećem broju zadruga broj članova zadruga iz godine u godinu povećavao tako da je krajem prvog desetljeća 20. stoljeća samo u evidenciji splitskog Zadružnog saveza bilo 25.000 zadruga (potpunih brojčanih podataka za sva tri zadružna saveza koja su u Dalmaciji djelovala nemamo), te posebno činjenicu da se povećavao iznos poslovnog udjela i ulaznine možemo zaključiti, da su zadruge imale pozitivan učinak za ekonomski razvoj širih slojeva, odnosno za srednje i sitne zemljoposjednike i zemljoradnike. Zadruge su bile od značaja i za varoške sitne obrtnike i ribare. Mogli bismo zaključiti još i to da se, ostavljajući po strani gradove i gradsku privredu, u vrijeme jačeg prodiranja kapitalističkih elemenata u sela i varoši, odnosno među šire slojeve stanovništva primarnog, pa i sekundarnog privrednog sektora, najbolje i najbrže razvijao korčulanski, zatim pelješki kraj.

IV. POVEZIVANJE I FINANCIRANJE ZADRUGA

Zadružni savez u Splitu

Od prvih zadruga u 1896. i 1897. njihov se broj brzo povećavao. Kroz tri godine, tj. u 1900. bilo ih je već 32, od čega 27 seoskih blagajni s neograničenim, a samo 5 zadruga s ograničenim jamstvom. U 1901. bilo je uteme-

¹¹¹ Poslovni udio za ribarske zadruge na Koločepu iznosio je 1910. godine 10 K, dok je za ribare iz sela Plati, Solina i Cavtat, kojih je bilo oko 25, bio 20 K. Toliki je poslovni udio bio kod većine ribarskih zadruga, osnovanih 1910. Ribarska zadruga u Komiži odredila je još 1908. visinu poslovnog udjela 100 K. Prilozi zadružnog registra, HAD; Zadrugar, 1908, br. 11, str. 206.

¹¹² Poslovni udio za ribarsku zadrugu u Kalima i Orašcu iznosio je 20 K, dok je onaj u Janjini bio 50 K. Uljarska zadruga u Janjini imala je preko 60 članova, a vodio ju je don Ivo Kinkela, kao i seosku blagajnu u istom mjestu, te uljarsku zadrugu u Vrućici, koja je obuhvaćala više okolnih mjesta (Vrućicu Donju, Trpanj, Oskorušno i Prizdine). Visina poslovnog udjela za uljarsku zadrugu u Željanima bila je čak 100 K. Tu je i ulaznina bila visoka u odnosu na druge zadruge, a iznosila je 10 K. Zadruga je umjesto novca primala i prirodni poslovni udio u visini 25 metričkih centi proizvodnje ulja u dvije godine. Ovo je bilo sasvim u skladu s osnovnim postavkama zadrugarstva kod Raiffeisena, po kojima se trebalo jednako tretirati novac i robu, odnosno poslovati istovremeno i ravnopravno novčano i prirodno. Zadruzi u Žuljanima je bilo pristupilo 18 »težaka i posjednika«, međutim je poslije dvije godine, sredinom 1914, likvidirana, a kao razlog rasula navedena su osobna sukobljavanja. Likvidirana je bila uljarska zadruga i u Luci Šipanskoj nakon što je bila promijenila svoj pravilnik u smislu, da njezini članovi mogu biti samo osobe sa vlastitim maslinikom. U momentu likvidacija zadruga je imala 90 članova. Ovdje je bila jasno došla do izražaja tendencija zemljoposjednika, da onemogućuje pristup zadruzi težacima, odnosno kolonima. U Dubi u općini Trpanj 46 maslinara udružilo se u zadrugu u ožujku 1912. Poslovni udio je i ovdje bio 100 K ili 25 metričkih centi ulja, a najveći broj udjela po zadrugaru mogao je biti četiri (dakle 400 K) kao i drugdje. Prilozi zadružnog registra, HAD.

ljeno daljnjih 15 (13 blagajni, 1 pučka štedionica i 1 građevna zadruga), isto toliko u 1902. (10 blagajni, 3 pučke štedionice, 1 vinska i 1 ružmarinska), u 1903. još 13, među kojima i prva izvozna zadruga. U 1904. otvara se 17 zadruga, 1905. 21, a 1906. još 27. Krajem 1906. godine nakon jednog decenija zadružnog pokreta u Dalmaciji bilo je ukupno 140 zadruga.¹¹³ Kada je njihov broj bio dovoljno velik i kada je određen krug poslovnih osoba raznih stručnih profila okupljenih oko te djelatnosti postao dovoljno zainteresiran za uspješno razvijanje zadrugâ, javljaju se prijedlozi o potrebi povezivanja zadruga putem jednog saveza radi njihove međusobne suradnje, usklađivanja poslova, materijalne i druge pomoći, te jedinstvenog nastupa na tržištu i prema drugim faktorima, važnim za dodjelu subvencija i raznih olakšica. U posao oko formiranja i povezivanja zadruga u Dalmaciji bila se uključila Zadružna zveza iz Ljubljane.¹¹⁴ Domaći poslovni krug, prvenstveno u Splitu, počinje raditi na stvaranju vlastitog zadružnog saveza od proljeća 1905. Takva je odluka bila donesena na jednom sastanku u Splitu, čime je bila završena rasprava oko toga, da li je samostalni dalmatinski savez pored ljubljanske Zveze uopće potreban i da li bi on s domaćim snagama mogao biti uspješno vođen.¹¹⁵

Nakon pokretanja politike »novog kursa« s Riječkom rezolucijom i smirivanja akutne krize dualizma vlada je poticala sve privredne inicijative u Dalmaciji, koje su tu pokrajinu mogle više vezati direktno uz Beč. Bila je za stvaranje dalmatinskog zadružnog saveza i njegovog priključenja bečkom zadružnom savezu. Željela je da sjedište budućeg saveza bude u Zadru, koji joj se činio politički prikladniji od Splita. Od početka 1907. intenzivno se radilo na utemeljenju saveza. Formalno je bio stvoren 21. II 1907., a stvarno je počeo raditi u rujnu iste godine sa 57 zadruga.¹¹⁶ Tada je prestala postojati Zaklada za promicanje gospodarskih zadruga, te je njezin neveliki imetak od 30.000 K pripao Savezu. Od države je dobio jednokratnu pomoć u visini 20.000 K, te 6.000 K svaku godinu za plaću tajniku.¹¹⁷ Povremeno je dobijao nešto i od Zemaljskog odbora. Osim toga imao je pri osnivanju vlasti-

¹¹³ *Antičević*, Zadrugarstvo, str. 364; *Kovačević*, 70 godina, str. 9.

¹¹⁴ *Antičević*, Zadrugarstvo, str. 365.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Isto, str. 366, 369; *Kovačević*, 70 godina, str. 14. — Pri kraju 1907. godine Savez je obuhvaćao 66 zadruga sa oko 12.000 zadrugara. Zadrugar, 1. I 1908. — Prva koja je prišla splitskom Savezu bila je Hrvatska blagajna na Visu, tada najjača blagajna tipa rajfajsenki u pokrajini. Broj zadruga članica splitskog Saveza stalno se povećavao. U veljači 1908. učlanjeno ih je bilo 85 zadruga, od kojih 58 seoskih blagajni, 5 štedionica, 5 potrošno-obrtnih i 8 proizvodnih (vinska u Bolu, ribarska u Komiži, Molatu, Istu i Premudi, uljarska u Žmanu na Dugom otoku, u Pagu, ružmarinska na Brusju na Hvaru i zemljoradnička u Sinju), te zadruga za izvoz dalmatinskih proizvoda. Početkom 1909. bilo ih je uključeno u Savez 116, a sredinom iste godine već 137 zadruga sa 25.000 zadrugara. Ako se uzmu u obzir članovi njihovih obitelji, može se reći da je zadružni pokret u manjoj mjeri utjecao na životne uvjete 1/3 ukupnog dalmatinskog stanovništva.

¹¹⁷ Zadrugar, 1909, br. 1, str. 1. Ukupno sa pripomoći za školovanje stručnjaka za zadrugarstvo Savez je pri utemeljenju raspolagao sa 60.000 K bez članarine pojedinih zadruga. To nije bila velika, ali ne i neznatna svota. Državne plaće liječnika kretale su se u to vrijeme od prema plaćevnim razredima 600—5000 K godišnje, pa je 60.000 K bila dvanaestogodišnja zarada najbolje plaćenog liječnika. BIPSD, 1909—1910/1, str. LXXXIII—CI; Isto, str. 1275, Golf.

tog novca 8.400 K, a povjerenog u obliku štednih uloga učlanjenih zadruga oko 818.000 K. Taj novac, namijenjen poslovnom djelovanju narastao je do pred I svjetski rat na 6.000.000 K.¹¹⁸

Od ostalih zadruga najveći je broj i dalje ostao učlanjen u ljubljansku Zvezu, neke su bile samostalne, dok su srpske zadruge bile priključene svom posebnom Savezu. Ljubljanska Zveza je čak 1909. osnovala u Splitu svoj odbor za Dalmaciju, kojim su rukovodili dr Antun Alfirević i Frano Zenko Donadini, poznat kao voditelj tečajeva za obrazovanje zadružnih kadrova. Između splitskog i ljubljanskog saveza postojalo je stalno trvenje sve dok domaći nije istisnuo slovenski 1913. godine.¹¹⁹ U tom vremenu (sredinom 1909.) bila se javila ideja, koju su propagirali Ivanišević i Antičević, vodeći ljudi splitskog Saveza, da bi trebalo raditi na stvaranju »jugoslavenske organizacije zadrugarstva s obzirom na Bosnu i Hercegovinu, Sloveniju i Istru«.¹²⁰ Plan o povezivanju svih zadruga, a to znači zadružnog novčanog i robnog kapitala, južnih slavenskih pokrajina austrijskog dijela Monarhije samo je prividno mogao biti u suglasju s velikoaustrijskim političkim planovima. Premda je slabio aneksionističke težnje u Dalmaciji prema sjevernoj Hrvatskoj ipak nije bio po volji vladajućim krugovima iz razloga, što je centralistička bečka politika težila integriranju pojedinačnih privrednih dijelova unutar Cislajtanijske direktno u uže-austrijski privredni sustav i bila protivnik privrednih integracija koje bi se ostvarivale unutar nacionalnih cjelina. Zato ni zadružna povezivanja nisu išla u smjeru koji je predlagao Ivanišević. U dalmatinskoj javnosti širi se uvjerenje kako je dobro što se splitski savez osamostalio od »braće Slovenaca« i kao samostalan pristupio Sveopćem savezu austrijskih gospodarskih saveza u Beču. Ubrzo se splitski Savez poslovno povezao s Union-Bank u Beču, a kasnije sa tršćanskom filijalom Usredni banki českych sporitelenu u Pragu.¹²¹

Kod spomenute Središnje banke čeških štedionica u Pragu isposlovao je splitski Zadružni savez povoljan kredit od 2 milijuna K uz kamatu od 4,5⁰/₀, što je bilo 0,5⁰/₀ više od službeno određene kamate kod Austro-ugarske banke. Od ovih novaca davao je Savez svojim članicama zadrugama kredite uz 5⁰/₀ kamata. Kamate koje je Savez dobivao od pologa svojih štediša-zadruga bile su u visini od 4,5⁰/₀. Iza 1910. obje kamate se nešto povisuju.¹²² Od onih zadruga koje su još dugo ostale izvan splitskog saveza manji dio i to sa dubrovačkog područja kreditirala je Hrvatska vjeresijska banka u Dubrovniku, a veći dio je dobijao kredite preko ljubljanske Zveze (do sredine 1913.), dok su srpske zadruge sa svojim srpskim Savezom bile novčano povezane sa srpskim novčanim ustanovama unutar Monarhije, odnosno od kraja 1913. sa upravo formiranom Srpskom bankom u Dubrovniku.¹²³ Tako su rivalstva među postojećim zadružnim savezima u Dalmaciji bila

¹¹⁸ Zadrugar, 1909, br. 1, str. 1; *Antičević*, Zadrugarstvo, str. 369—370.

¹¹⁹ Isto, 365. U ljubljanskoj Zvezi ostale su zadruge na južnom dijelu Jadrana i to sve ribarske zadruge do tada osnovane i veći broj drugih.

¹²⁰ Zadrugar, 1909, br. 7, str. 115.

¹²¹ Isto, 1908, br. 7, str. 116, god. 1909, str. 63. — O radu slovenskog privrednog stručnjaka i političara Kreka na polju zadrugarstva u Dalmaciji vidi diskusiju W. *Lukana* na referat J. Pleterskog u: Die Donaumonarchie und die Südslawische Frage von 1848. bis 1918, Wien, 1978, str. 91—92.

¹²² *Antičević*, Zadrugarstvo, str. 370.

¹²³ Isto, 365; Zadrugar, 1908, br. 5, str. 83.

i rivalstva raznih novčanih zavoda u Monarhiji. Korake koje je u tim zbivanjima poduzimala vlada bili su takvi, da su koliko je god to bilo moguće usmjeravali dalmatinske privredne tokove prema Beču kidajući one veze koje su Dalmaciju dovodile u ovisan položaj prema nekom južnoslavenskom središtu. Stoga je bilo moguće da se formira Srpska banka u Dubrovniku i da borba splitskog Saveza protiv ljubljanskog bude uspješna. S druge strane bečka je vlada bila vrlo škrta kad je trebalo i materijalno pomoći dalmatinsku privredu.

Sa rastom broja zadruga u splitskom Savezu rastao je i udruženi novčani kapital s kojim je Savez raspolagao, a rasla je dakako i vlastita imovina Saveza. Istovremeno se širio djelokrug njegova rada. U početku se Savez bavio uglavnom teoretsko-stručnim i organizacionim poslovima, te poslovima dodijele zajmova. Sredinom 1908. zalagao se da preuzme poslove oko nabavki i podijeli raznih potrebitina za poljoprivredno gospodarstvo po povoljnim cijenama, što je do tada radila Poljodjelska poslovica pri Namjesništvu. Međutim kako je ona slabo radila, kao i većina takvih više ili manje birokratskih ustanova, nju je preuzelo Pokrajinsko gospodarsko vijeće (tajnik A. Hribar), ne uvaživši težnje Saveza. S vremenom je Savez razvio ambicije da nadzire cjelokupnu poljoprivredu Dalmacije,¹²⁴ što je značilo da želi dobiti mogućnost da utječe na gotovo cijelu dalmatinsku privredu. Za sva bitna pitanja dalmatinske privrede vodio je rasprave i sazivao konferencije zainteresiranih čimbenika.¹²⁵ Radio je oko formiranja svoje posebne banke kao novčane centrale za svoje zadruge.¹²⁶

Problemi kreditiranja agrarne djelatnosti

Seoske blagajne bile su osnovane sa ciljem da udruže novac koji u dotičnom kraju postoji, kako bi se iz te blagajne dodjeljivali sitni zajmovi siromašnijim članovima za potrebe njihovog sitnog gospodarstva. Međutim ubrzo se pokazalo da veliki broj zadruga nije raspolagao zadovoljavajućom svotom novca. Da bi takve zadruge mogle ispuniti svrhu svog postojanja one su se same trebale zadužiti kod nekog novčanog zavoda uz povoljne uvjete. Gdje naći banku koja bi bila voljna da im bez čvrste garancije — budući da seoske blagajne takvu garanciju nisu mogle pružiti — dodijeli kredit? Slali su se prijedlozi i molbe ministarstvima u Beč, da posreduju kod državne banke i pruže joj svoja jamstva kao što je to bilo učinjeno za neke druge pokrajine (Češku, Gornju i Donju Austriju, Šlesku, Moravsku, pa i Galiciju). Za njih je država bila osigurala 1901. godine zajam od 250 miliona kruna. Za aktiviranje registriranih seoskih zadružnih blagajni u Dalmaciji bilo je potrebno oko 10 milijuna kruna dugoročnog zajma (na 90 godina).¹²⁷ Međutim pokazalo se da su nadanja u posredovanje države bila nerealna. Učešće pokrajine pri preuzimanju spomenutog državnog zajma bilo je za Dalmaciju previsoko. Ona doduše nije trebala biti tako siromašna novcem da njezin novac nije bio dislociran. Prema procjenama, koje su poslovni ljudi i novčani stručnjaci napravili 1909. godine, 70 milijuna kruna dalmatinskog novca bilo

¹²⁴ Zadrugar, 1908, br. 7, str. 118, br. 10, str. 180.

¹²⁵ Isto, br. 10, str. 180—181.

¹²⁶ Isto, br. 7, str. 110.

¹²⁷ A. Miličević, O vjeresijskim prilikama, str. 120—121, 124.

je u državnim vrijednosnim papirima, tj. u bečkim bankama, daljnjih 4 miliona u poštanskim štedionicama koje su također imale centralu u Beču, pa 5 miliona kruna u Trstu i nekoliko u Londonu (ovo zadnje su bili novci pretežno iz pomorstva). Ukupno je oko 80 milijuna kruna novčanog kapitala ostvarenog u Dalmaciji bilo pohranjeno izvan njenog teritorija. Od toga je svakako najveći dio bio uložen u poslove i svrhe koje s interesima i poslovnim životom Dalmacije nisu imale veze. U domaćim novčanim zavodima nalazilo se svega 20—25 miliona kruna.¹²⁸ Taj se pak novac najvećim dijelom obrtao u poslovima gradske (obrtičko-industrijske, trgovačke i pomorske) privrede. Mnogo manje je bilo korišteno za agrarnu proizvodnju, kao što se to vidjelo iz poslovanja Zemljišnog vjeresijskog zavoda, o čemu je u ovoj radnji već bilo govora.

U Saboru 1903. raspravljalo se o pitanju uspostavljanja neposrednog poslovnog kontakta Zemaljskog vjeresijskog zavoda sa zadrugama, ali bez rezultata. Nakon formiranja Zadružnog saveza takva se poslovna veza uspostavila posredstvom Saveza, ali kako je novca bilo malo to je Savez dodjeljivao kredite samo najuspješnijim zadrugama, pa ni to rješenje nije pomoglo onim siromašnijim dijelovima Dalmacije. Upravo su ti krajevi bili isključivo agrarni. Problem dobivanja kredita za potrebe agrara ostao je i dalje otvoren i bez banke specijalno tome namijenjene nije se mogao riješiti.

O uspostavi jedne agrarne banke raspravljalo se ponovno u Saboru 1909. godine. Tada se naime zaoštrilo još jedno za poljoprivredu neobično važno pitanje: rješenje kolonatskih odnosa.

U okviru akcije za unapređenje privrede Dalmacije, koju je bečka vlada od 1907. g. iz političkih razloga počela provoditi i koja je zbog toga imala veliku pompu a njezina realizacija ostala u biti prilično ograničena, važno su mjesto dobila nastojanja oko oživljavanja već postojećih poljoprivrednih djelatnosti. U svim analizama, koje su vladini stručnjaci tada pravili, stajali su, između ostalog, zaključci da bi kolonatski rad trebalo dokinuti, jer je neefikasan i predstavlja kočnicu za dalmatinsku privredu u cjelini, budući da se ona najvećim dijelom temelji upravo na poljoprivredi.¹²⁹ Ali svaka diskusija o kolonatskom pitanju vođena u Saboru ili u drugim tijelima, završavala se zaključkom, da je za utvrđivanje kriterija u razrješavanju zavisnih odnosa u agraru važno ustanoviti ishodište takvih odnosa za svaku dalmatinsku regiju posebno, odnosno da bi trebalo znanstveno istražiti da li se i gdje radi o kolonatu iz rimske tradicije gradova, gdje je riječ o feudalnom odnosu nastalom osvajanjem zemljišta i donacijama, a gdje o običnom unajmljivanju zemlje. Ta pitanja niti su bila važna niti su se do kraja mogla

---

¹²⁸ Zadrugar, 1909, br. 4. — Nije mi bilo moguće provjeriti, da li su ove procjene sasvim točne, ali one su svakako blizu istini. O odlaženju novca izvan pokrajine bilo je u više navrata govoreno i u dalmatinskom saboru i u novinskom tisku.

¹²⁹ Vidi: H. *Schullern*, Das Kolonat; H. *Mayer*, Das dalmatinische Kolonat, Wien, 1911; Dr. E. *Schwiedland*, Zur Kolonatsfrage, Wien, 1911; H. *Leithe*, Dalmatinische Agrarproblem, Wien, 1912; M. *Jerinić*, Vladina akcija za podignuće Dalmacije prikazana u pravom svjetlu, Zagreb, 1909; A. *Grubišić*, Agrarne operacije kao sredstvo za podignuće ekonomskih okolnosti Dalmacije, Pula, 1911; I. *Karaman*, Društveno-ekonomsko stanje pokrajine i tzv. »Vladina akcija za gospodarsko podizanje Dalmacije« početkom 20. stoljeća, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji (Fiskovićev zbornik II), Split, 1980, sv. 22, str. 274—289; Isti, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb, 1972.

znanstvenom sigurnošću raščlaniti, iako je pokušaja bilo mnogo.¹³⁰ Ona su očito imala svrhu da se u nedogled odgađa donošenje zakonskih uredbi za rješene ovog važnog pitanja. Situacija u agraru ostala je u principu ista do propasti Monarhije, budući da je gotovo u čitavom austrijskom periodu zemljovaleposjednička socijalna grupacija zadržala u Dalmaciji više ili manje utjecajne političke pozicije i zbog slične situacije u cijeloj Monarhiji nailazila na podršku vladajućih vrhova. Ona je mogla nametnuti tumačenje, da su dalmatinski agrarni odnosi privatno-pravne prirode i da kao takvi ne mogu podlijegati javno-pravnim odredbama, po kojima je drugdje bilo ukinuto kmetstvo.

Jedini način koji je kolonu ostao da dođe do vlasništva nad zemljom svojim radom obrađivanom bio je otkup. Kada je početkom 80-ih godina 19. st. pitanje otkupa ponovno iskrslu u sukobu težaka otoka Šolte i splitske općine kao vlasnika šoltanske zemlje,¹³¹ splitska se općina obratila vladi za mišljenje. U odgovoru vlade 1883. godine ne osporava se u načelu pokrajinskom zakonodavstvu (dalmatinskom saboru) da odluči hoće li ili neće za slučajeve otkupa donijeti određene pravne regulacije, ali se preporučuje Namjesništvu da nastoji da se takvi slučajevi rješavaju ad hoc nagodbom zainteresiranih stranaka.¹³² Ako je kolon imao dovoljno novaca, a vlasnik bio voljan da se uz naknadu, čiju visinu sam odredi, odrekne svojih prava, mogao je kolon otkupiti svoje obaveze materijalnih davanja dotadašnjem gospodaru zemlje. Zemljišni veleposjednički sloj ušao je u drugoj polovici 19. st. u svoj suton. Pojedinci unutar njega pronalazili su druge bitnije iz-

---

¹³⁰ A. *Ivellio*, Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, Ragusa, 1873; A. *Smirich*, Relazione intorno al contadinaggio di Ragusa e della Dalmazia, 1874; L. *Maschek*, Agricoltura. Osservazioni sulla Dalmazia, Manuale, 1875, V, str. 280—289; V. *Pappafava*, Etude sur le Colonage Paritaire particulierement en Dalmatie, Paris, 1885; D. C. *Pellegrini*, Sulla colonia dalmata. Cenni storico-giuridici, Parte I, Zara, 1895; V. *Pappafava*. O kmetstvu s osobitim obzirom na Dalmaciju i o kmetских i težačkih odnošaja u području bivše dubrovačke republike, Zagreb, 1886; Isti, Ein Fall aus der Praxis zur Beleuchtung verschiedener das Kolonenverhältnis betreffender Fragen, Berlin, 1900; M. *Medini*, O postanku i razvitku kmetских i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar, 1920. Medinijeva knjiga je rezultat njegovog sudjelovanja u raspravama o kolonatskom pitanju još za vrijeme Austrije. Isto se može reći i za knjigu A. *Hribara*, Kolonat ili težaština, Zagreb, 1923. — Za uvid u literaturu o historijatu poljoprivredno-socijalnih problema u Dalmaciji iz austrijskog vremena i ranije stoje na raspolaganju prvenstveno dva rada: N. *Čolak*, Prilozi literaturi za povijest privrede Dalmacije, Radovi Instituta JAZU, Zadar, 1963, sv. X, str. 457—494; S. *Trogrlić*, Novija literatura o agrarnim odnosima u Dalmaciji u vrijeme druge austrijske uprave, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb, 1980, sv. 13 (1), str. 207—220. — Za problem oslobođenja kmetova i otkupa od 1848. dalje vidi i: S. *Obad*, Politika narodne i autonomaske stranke prema agrarnom pitanju u Dalmaciji (1860—1870), u: Dalmacija 1870, Zadar, 1972, str. 55—62.

¹³¹ A. *Danilo*, H. *Jaques*, *Nutrizio*, L. *Sinovčić*, Šoltansko pitanje sa povijesnog, pravnog i faktičkog gledišta, Split, 1891; A. *Bajamonti*, La vendita dei beni comunali sull'isola di Solta, Spalato, 1893; F. *Karaman*, Sulla progettata vendita della possessione di Solta, Spalato, 1893; Splitsko-šoltansko pitanje. Okružnica splitskog Obćinskog upraviteljstva obćinskim viećnicima, Split, 1893; La vendita dei beni comunali sull'isola di Solta, Spalato, 1893; F. *Karaman*, Lettere sulla questione di Solta e sull'acqua del Jadro, Spalato, 1902; Kupoprodajna pogodba između općine splitske i stanovnika Gornjeg sela na Šolti, Split, 1906; BIPSD, 1907, str. 1154—1155, Trumbić.

¹³² BIPSD, 1884, rasprava o prijedlogu Bakotića u vezi sa crkvenim posjedima (Prilog 44, str. 243) str. 54—62.

vore za svoju egzistenciju i prosperitet. Istovremeno krug obogaćenih i boljestojećih težaka, obogaćenih bilo u vremenu vinske konjunktore bilo novcem od ekonomskih emigranata u Americi i drugdje po svijetu, sve se više širio, te su i slučajevi otkupa bivali sve učestaliji. Otkupljivanje nije bilo moguće spriječiti upravo zato što je agrarnim odnosima dat privatno-pravni karakter. Usprkos činjenici da je klasno stanovište veleposjedničkog sloja, koje je dolazilo do izražaja kroz novinstvo i u saboru, bilo protivno razbijanju dotadašnjih zemljišnih odnosa, takav se sustav počeo nezaustavljivo raspadati. U tom rastakanju sudjelovalo je sve više pojedinaca iz veleposjedničkog sloja, zainteresiranih više za osobnu korist koju su od otkupa mogli imati nego za stanovište svojega sloja koji je u učestalosti otkupljivanja s pravom vidio svoju propast. Do kraja prvog desetljeća 20. stoljeća uz gotov novac (odjednom ili u ratama na dulji niz godina) otkupili su svoju kolonatsku obavezu djelomično, a ponegdje i potpuno težaci sjevernodalmatinskih otoka Silbe, Oliba, Premude, Raba, Paga, Ista, Dugog otoka, Zverinca, Rivnja, Ugljana, Pašmana, Vira, Kornatskog otočja, te primorskog zadarskog pojasa od Privlake do Biograda. U zadarskom području otišlo je tako više milijuna kruna seoskog novca u ruke određenog malog broja dotadašnjih vlasnika zemlje.¹³³ Seljaci dubrovačkog područja, posebno u Konavlima i Pelješcu iskupili su se novcem pretežno zarađenim radom u Americi. Iseljenici, kojih je iz južne Dalmacije bilo najviše, nisu gubili kontakt s rodnom grudom, pa je u Dalmaciju do pred prvi svjetski rat stizalo dosta »dobre strane valute«. ¹³⁴ Naravno, većina dalmatinskih seljaka nije se uspjela osloboditi podavanja vlasniku i dočekala je raspad Monarhije u kolonatskom položaju.

I dok je u sjevernim i južnim predjelima Dalmacije rješenje kolonatskih obaveza išlo mirnim tokom putem otkupa, dotle je u splitskom okrugu trend za emancipacijom kolona dobio izrazito buntovni karakter.¹³⁵ Tu se radio dobrim dijelom o crkvenim posjedima. Crkva nije dopuštala izmjenu zemljišne kulture na svojim posjedima, a jednako tako ni privatni veleposjednici, pa su splitski težaci morali i dalje njegovati vinovu lozu kada je vinogradarstvo postalo nerentabilno i čak ekonomski ubitačno, kao što je to bilo 1907—1908. Za vrijeme vrhunca vinske krize 1908. godine splitski težaci, obrađivači crkvenih i drugih vinograda u okolici Splita, vrlo su oštro postavili svoje zahtjeve ne samo o smanjenju svojih obaveza prema vlasniku zemlje, nego i o potpunom oslobađanju od njih. Zahtjevali su da mogu preći na uzgajanje drugih poljoprivrednih kultura, prvenstveno povrtlarstva.¹³⁶ Pod utjecajem

¹³³ Isto, 1909, str. 1299, zastupnici Prodan, Drinković, Mladinov, Šimunić, Duličić, Matulina.

¹³⁴ Isto, 1909—1910/L, str. 1041, zastupnik Milić; Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 93; Zadrugar, 1908, br. 6, str. 99 piše, da je od iseljenika novac stizao u domovinu, počeo tu kolati, osjećati se. Sami su se iseljenici stali vraćati kući i donositi sa sobom uštedeni novac, ali su ga beskorisno trošili u gradnju velikih kuća po selima koje im ne daju ništa nego ih još i opterete porezom. Ustanovile su se razne banke koje su davale novac trgovcima i posjednicima, a ne puku, ali je od opće oživljenosti i kolanja novca i puk osjetio neku poboljšicu.

¹³⁵ Spomenica težaka splitskih c. k. vladi o propadanju poljodjelstva i težačkog staleža u Splitu i o načinu kako da se poljodjelstvo obnovi a težaštvo podigne, Split, 1909; D. Karaman, Privilegi e regalia dei nobili della Castella, Bullettino di arch., Split, 1897, 140, 171, 193; Obad, Smodlaka i agrarno pitanje; Karaman, Društveno-ekonomsko stanje, str. 276.

¹³⁶ Schwiedland, Zur Kolonatsfrage, str. 29.

Smoldake i njegove Demokratske stranke ograničili su svoj radikalizam i tražili da im bude omogućen povoljan otkup, a u onim slučajevima gdje se ljak ne bi mogao prihvatiti otkup, da se kod obnove kolonatskih ugovora uvažava poskupljenje nadnica i ostalih troškova oko obrade zemlje, do kojih je u zadnjih dvadesetak godina bilo došlo. Slijedeće 1909. godine, također u vrijeme berbe, postavili su svoja traženja na još oštrij način. Priredili su demonstracije ulicama Splita, tražeći da država ukine kolonat. Privukli su u svoje dvodnevne demonstracije radnike, sitne obrtnike, sitne trgovce. U splitskom kotaru nije tada još bilo iseljeničkog novca u većoj količini, pa su tu težaci i na privatnim posjedima imali malu šansu da se otkupe. Ipak su se u Kaštelima javili prvi slučajevi otkupljivanja.

Kolonatski problem i buntovno raspoloženje težaka Splita izazvao je u saborskom zasjedanju krajem te 1909. godine i početkom 1910. dosta rasprave. Prevladavala su dva mišljenja. Pravaški zastupnici su tražili da se kolonat tretira kao društveno i gospodarsko pitanje. Smatrali su nebitnim raščišćavanje porijekla tih odnosa i zagovarali javno-pravno rješenje, u kojem bi se država trebala uključiti tako, što bi ona osiguravala novčanu naknadu vlasnicima zemlje, odredila visinu otkupa i zakonskim putem prisilila vlasnike da prime tu naknadu, odnosno pristanu na otkup.¹³⁷ Hrvatska stranka, koja je predstavljala većinu u Saboru i okupila u svoje redove zemljoposjednike, stajala je na stanovištu, da se u ovo pitanje ne treba uplitati država, da otkup ostaje na privatnoj inicijativi i sprovodi se i dalje prema obostranom privatnom dogovoru i da je on jedini način za rješavanje kolonata. No, dok u prijašnjim saborskim zasjedanjima, kao na pr. 1884., nisu zemljišni veleposjednici pristali da se o kolonatskim odnosima i uvjetima za njegovo razrješavanje uopće raspravlja, dotle su u saboru 1909—1910. prihvatili takvu raspravu.¹³⁸ Budući da im je odgovarala solucija o privatnom otkupu pristali su uz ideju o otvaranju agrarne banke, koja bi davala težacima novčane kredite potrebne za otkup.

Trgovačko-bankarski krug bio je inicijator akcije za utemeljenje agrarne banke. Prednjačili su u tome splitski kapitalisti, budući da je u splitskom području proces otkupljivanja trebao tek započeti, a u cirkuliranju novca koje bi iz toga moglo proizaći vidjeli su poslovni ljudi Splita šansu za jačanje svoje djelatnosti. Odvjetnik V. Mihaljević, tada gradonačelnik Splita, angažiran u radu splitske filijale Ljubljanske kreditne banke i splitske Trgovačko-obrtničke komore, kroz čije je poslovanje mogao pratiti impulse poslovnog života splitskog bazena i šire od toga, a i kao odvjetnik biti u stalnom kontaktu sa težacima Splita i njegovog područja, iznio je u Saboru 1909—1910. plan o agrarnoj banci, vruće je zagovarao i obrazlagao njezine prednosti za Dalmaciju.¹³⁹ Isticao je korist koju bi od nje imale seoske zadruge, težaci, zemljoposjednici i cijela privreda pokrajine, ali je naglašavao, bojeći

---

¹³⁷ BIPSD, 1909—1910/I, str. 1036—1043 zastupnici Prodan, Milić, str. 946 zastupnici Prodan, Mladinov, Drinković, Dulibić, Matulić; Isto, 1910/II, str. 114—127 rasprava 22. I 1910. u vezi s prijedlogom dra Drinkovića o zauzimanju načela po kojima će pokrajinsko zakonodavstvo izraditi prijedlog zakona i naredbe za uređenje težačkog pitanja u Dalmaciji. U raspravi su učestvovali Drinković, Medini, Milić, Dulibić i Trumbić.

¹³⁸ Isto; Za godinu 1884. vidi bilj. 132.

¹³⁹ Isto, 1909—1910/L, str. 900, 998—1000, 1039, 1340 zastupnik Mihaljević, str. 1041, 1057 zastupnik Milić, str. 1334 zastupnik Šimunović.

se da protiv svoga plana ne izazove veleposjednički krug, da banka ne bi razriješila težačko pitanje, nego bi samo pripomogla njegovom rješavanju na obostranu korist. Težak bi, služeći se njezinim uslugama, mogao unaprijediti svoje sitno gazdinstvo i eventualno prijeći na obradu druge grane poljoprivrede umjesto vinogradarstva koje je propalo; oslobodio bi se teških dugovanja lihvaru, a u slučaju nagodbe s vlasnikom zemlje našao bi novac za otkup. Smatrao je da bi za početak rada banke bilo dovoljno 3 milijuna kruna glavnice i tvrdio da je vlada spremna dati 2,200.000 K u formi zajma uz 1,5⁰/₀ kamata na 50 godina, dok bi zajam iz pokrajinskog budžeta iznosio 500.000 kruna sa 2,5⁰/₀ kamata na 40 godina. Ostalih 300.000 kruna dale bi zajedno dalmatinske općine uz 3,5⁰/₀ kamata na 30 godina, svaka prema svojim mogućnostima. Banka bi uz to izdala založnice povratne za 50 godina. Njezino središte bilo bi u Splitu. Mihaljević je ovo obrazlagao na sjednici Sabora od 29. IX 1909., a interministarska komisija za unapređenje Dalmacije imala je na dnevnom redu svoje sjednice od 27. I 1910. kao prvu točku pitanje kolonata u Dalmaciji i osnivanje agrarne banke u vezi s tim.¹⁴⁰ Mihaljević je dakle bio dobro obaviješten o mogućim namjerama vlade. Rad oko realizacije ove zamisli zapinjao je. Mihaljević je sredinom 1911. umro, a ratna atmosfera stvorena za balkanskih ratova i sukob koji je u to vrijeme nastao između vlade i općina splitske i šibenske, u kojem su one čak bile raspuštene i poveden (politički) sudski proces protiv gradonačelnika Splita Katalinića, što je opet izazvalo oštre prosvjede cijele Dalmacije, potpuno je onemogućilo gajenje i iluzije da bi se od države mogao dobiti najveći dio glavnice potrebne za osnivanje agrarne banke. Dalmacija sama nije bila u stanju da skupi potrebnu glavicu.

Budući da je iskustvo od jedne decenije zadrudnog pokreta potvrdilo pretpostavke da će ratari iz najsiromašnijih predjela i dalje ostati izloženi lihvaru, jer neće biti u stanju da organiziraju blagajne, obnovljena je na Saboru 1909—1910. diskusija o otvaranju kotarskih zadruga, koje bi određeni početni kapital dobile iz pokrajinskog budžeta, a njezinim bi se uslugama služili seljaci dotičnog kotara bez posebnog učlanjivanja i plaćanja poslovnog udjela.¹⁴¹ Tijekom daljnjih godina bile su otvorene kotarske gospodarske zadruge, ali opet uglavnom u primorskim predjelima: u Blatu na Korčuli, u Kuni na Pelješcu, u Novigradu, u Kaštel Novom, na Šolti, na Rabu, u Vodicama, u Omišu, u Tijesnom, Zatonu kod Šibenika, a zatim u Muću, Ninu, Vrgorcu, Drnišu, Oklaju, jedna za mjesta u blizini Šibenika: Šepurine, Luku, Kaprije, Žirje, primorje Srma i otok Zlarin.¹⁴² Ali zbog siromaštva pokrajine nisu ni kotarske zadruge dobile dovoljno za uspješno poslovanje, pa se zamisao o njima dobrim dijelom pretvorila u birokratski promašaj i beskorisno rasipanje i ono malo novca.

¹⁴⁰ I. *Karaman*, Društveno-ekonomsko stanje, str. 280.

¹⁴¹ Zakon o ustrojstvu Kotarskih gospodarskih zadruga i zemaljskog gospodarskog vijeća za kraljevinu Dalmaciju, Zadar, 1908. — Zakon je, koristeći naredbu o udruživanju iz 1867., bio donesen 1886. — *Gospodarski list*, 1891, br. 6 od 16. III; *Ožanić*, Poljoprivreda Dalmacije, str. 48; A. *Hribar*, Kotarske gospodarske zadruge. Zemaljsko gospodarsko vijeće. Poljodjelska poslovница, Zadar, 1909; M. *Malenica*, Upute za vođenje knjiga kotarskih gospodarskih zadruga, Zadar, 1913.

¹⁴² Spisi kotarskog poglavarstva Zadar, sv. 248, HAZd. — Da su se zadruge u većem broju najkasnije počele otvarati u sjevernom i sjevero-zapadnom dijelu Dalmacije konstatira i list *Zadrugar*, 1908, br. 5.

Iz pokrajinskog budžeta nije ni Zadružni savez mogao dobiti veću pomoć. Sabor je bio odobrio 300.000 K, ali je Savez dobio samo 100.000 K.¹⁴³ No Savez je napredovao, možda i zbog toga što je u oskudici novaca malo dodijeljivao kredite svojim zadrugama, pa je novac, koji je u principu imao radi zadruga, koristio za sebe. Tako je Savez okružen većinom slabim zadrugama sve više bivao sam sebi svrhom i ciljem. On je do početka 1913. povratio sva svoja prijašnja dugovanja i zajmove, koje je bio preuzeo, te je postao aktivan i toga časa imao gotovo 1,500.000 K čistog prihoda, uloženog na štednju kod banaka, a njegova se poslovnost bila dobro razvijala. Konačno je te godine mogao potpuno istisnuti slovensku Zadružnu zvezu iz Dalmacije. Zveza mu je prepustila svoje dalmatinske zadruge uz uvjet, da Savez podmiri njihove obaveze koje su još imale prema Zvezi, a što je ukupno iznosilo 3,600.000 K.¹⁴⁴

Tendencija pretvaranja Zadružnog saveza u pravu kapitalističku ustanovu koja radi samo za svoju korist i nastoji iz sebi potčinjenih zadruga izvući što više dobiti, umjesto da im bude koordinator poslova i garant kod banaka, sve je više dolazila do izražaja. Već nakon dvije godine postojanja Savez je počeo graditi veliku upravnu zgradu, koja je bila završena 1910. godine, ulagao je novac u nekretnine, kupovao zemljišta. Za vrijeme rata sve je to u još većoj mjeri provodio. Ratne prilike su ionako izmijenile u praksi smisao zadrugarstva. Zadrugama je bila prepuštena briga oko opskrbe stanovništva hranom i ostalim potrepštinama i one se pretvaraju u državna spremišta prehrambene i industrijske robe, a Zadružni savez u bankovnu i trgovačku ustanovu, koja prima novac na štednju, ali ga vrlo rijetko daje na kredit. Ulozi su od 8,213.000 K u 1914. godini kroz četiri ratne godine skočili na 25,054.000 K, a zajmovi su u istom razdoblju od 7,568.000 K pali na 5,425.000 K. Pričuvni fond je 1914. godine iznosio 42.000 K, a 1918. god. 905.000 K.¹⁴⁵ Kraj rata dočekao je Savez sa čak 5 svojih zgrada i velikom administracijom, filijalama u Mariboru, Novom Sadu, Zagrebu, Trstu i Rijeci, da bi sa rasulom Monarhije završio likvidacijom.

V. REZULTATI ZADRUGARSTVA

Glavni korisnici zadružnog povezivanja trebali su prema zadružnoj ideji biti sami zadrugari — članovi pojedinih zadruga. Međutim unutar zadruga počeli su ubrzo prevladavati interesi pojedinaca i grupica, koje su držale upravu zadruga u svojim rukama. Time se proces socijalne diferencijacije u seoskim sredinama produbio i zadrugarstvo doprinijelo jačanju gornjeg (seosko-varoškog) sloja. Pored nesumnjivih pozitivnih rezultata koje je zadrugarstvo imalo na koncentraciji poljoprivrednog kapitala i organizaciji proizvodnje u naprednijim dijelovima Dalmacije, ono nije u većoj mjeri ni preporodilo ni osuvremenilo seosku privredu u cjelini. Uz to je dalmatinsku poljoprivredu preko Zadružnog saveza povezalo financijskim poslovanjem i trgovačkim aranžmanima i planovima čvršće uz bečki, odnosno cislajtanski

¹⁴³ BIPSD, 1909—1910/I, str. 166 zastupnik Marović; Zadrugarstvo, 1908, br. 1, str. 7; Isto, 1909, br. 7, str. 102.

¹⁴⁴ Antičević, Zadrugarstvo, str. 366.

¹⁴⁵ Isto; Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 94; Kovačević, 70 godina.

bankovni krug, što je u momentu rasula Monarhije svakako urodilo teškim posljedicama.

U osnivanju zadruga i u njihovom radu na samom početku sudjelovali su ljudi raznih stranačkih pripadnosti. Ubrzo su ipak prevladali elementi bliski krugu tzv. čistih pravaša (prvenstveno svjetovno svećenstvo) i prorežimskog dijela narodnjačke grupacije unutar Hrvatske stranke, te pojedinci iz činovničkog aparata.¹⁴⁶ Pristaše Smodlakine Demokratske stranke, za koju se u historiografiji smatra da je bila angažirana na rješavanju agrarnih problema, ne nalaze se među onima koji animiraju i razvijaju zadrugni pokret, premda ga dakako podržavaju, kao uostalom i svi društveni slojevi i političke stranke. To postaje razumljivo kad se ima u vidu, da je akcija oko zadrugarstva vođena pod okriljem bečke politike i vladinih tendencija da teret odgovornosti i saniranje privrednih teškoća, posebno poljoprivrednih kao temeljnih za ogromnu većinu dalmatinskog stanovništva, prebaci na leđa dalmatinskog seljaka, uzimajući za sebe samo ulogu savjetodavca, a ne i stvarnog pomagača. Zadrugarstvo je s jedne strane bilo odraz izmijenjene uloge državne vlasti od koje se tada tražio stvarni angažman na rješavanju konkretnih problema nižih slojeva, ali je provođenje zadrugarstva u Dalmaciji zbog izostanka bitne novčane pomoći značilo s druge strane samo jedan organizirani oblik više u prepuštanju te pokrajine same sebi. I dok je austrijska vlast, osim iznimno, prepuštala Dalmaciju samu sebi kad je bila riječ o materijalnoj pomoći i potpuno zaboravljala njezin interes kad se radilo o sklapanju vanjsko-trgovačkih ugovora s Italijom, te štitila zastarjele i za šire seljačke mase opterećujuće pravne norme i društvene odnose kad je trebalo rješavati određena socijalno-gospodarska pitanja, ta vlast je poduzimala mnoge mjere kojima je cilj bio da što čvršće veže dalmatinske privredne tokove uz svoj privredno-poslovni život, podređujući ju interesima centralnog dijela Cislajtanijske. U tom nastojanju i u težnji da sve nadgleda jako je birokratizirala funkcioniranje poljoprivrednog i opće privrednog sektora. U dalmatinskom se saboru predbacivalo vladi da je zadrugama, Zadružnom savezu i Pokrajinskom poljoprivrednom vijeću »otela« mnoge gospodarske djelatnosti i odlučivanje, a time i materijalna sredstva tome namijenjena. Namjesništvo, odnosno njegov gospodarski odsjek uzeo je u svoju nadležnost poslove oko vinogradarstva, voćarstva, stočarstva, melioracija, stručne poljoprivredne naobrazbe, u što su spadali putujući učitelji, ogledna polja, uzorne mljekarne, uljarne, staje, pokusne stanice i sl. Međutim sve je to bilo popunjeno osobljem koje često nije znalo ni hrvatski i radilo je taj posao samo radi uhljebljenja. Ne mali dio njihovog posla sastojao se u slanju raznih tiskonica i poljoprivrednih uputa, nerjetko samo na njemačkom jeziku dalmatinskom nepismenom seljaku, zatim u raspačavanju raznog sjemenja i sl. Najgore je pri tom bilo, što je veći dio od ionako skromnih sredstava namijenjenih za poboljšanje poljoprivrede utrošen na to činovništvo i takav njihov rad. Birokratski kadar u gospodarskom odjelu Namjesništva naglo

¹⁴⁶ Zadrugar, 1908, br. 11, str. 202. — Osim najaktivnijih propagatora zadrugne ideje iz 90-ih godina 19. st., u koje je spadao dr Srećko Karaman i Frano Ivanišević, agilno su na tome radili početkom 20. st. pisanom riječju i praktičnim djelovanjem Marko Vrsalović, Ivo Antičević, dr Ivo Marović, Eugen M. Vusio, Ivan Barbić, Ivan Zotti, Miho Obuljen, dr Josip Bervaldi, Josip Tebaldi, Alfons Hribar, Milan Malenica, Marko Lukić, Franjo Donadini i d. Vidi i: *Kovačević*, 70 godina, str. 12.

se povećavao u posljednjem deceniju pred rat,¹⁴⁷ a u okviru »dobrih namjera« vlade prema privredi Dalmacije. Gospodarski odsjek pri Namjesništvu upošljavao je oko većih radova (melioracija i sl.) razne konzorcije iz drugih pokrajina Monarhije, a da se nije uopće vodilo računa o tome, da bi velik dio tih poslova bili mogli obavljati domaći ljudi i poduzeća. Tako je i tim putem novac namjenjen Dalmaciji odlazio izvan nje. Sabor je bio obavještavan o takvim stvarima, ali nije mogao utjecati na samu djelatnost. Saborov organ nadležan za privredna pitanja, Pokrajinsko gospodarsko vijeće, ostajao je često izvan bitnih akcija. Premda su u Pokrajinskom gospodarskom vijeću sjedili vodeći dalmatinski zemljišni veleposjednici,¹⁴⁸ pa ni od njihova rada sitni seljački posjed ne bi bio imao veće koristi, ipak novac namijenjen poljoprivredi korisnije bi bio upotrijebljen da je njime raspolagalo Pokrajinsko gospodarsko vijeće umjesto gospodarskog odsjeka Namjesništva, smatrali su, vjerojatno s pravom, domaći privrednici.

Zadružne blagajne su trebale odigrati ulogu prvobitne akumulacije kapitala u seoskoj privredi i pomoći joj da ona preraste u tržišnu, da omogući seljaku njegovu preobrazbu u potrošača unutar cjelokupne privrede, odnosno da ga osposobi da svoje proizvode prodaje, a novcem koji dobije od te prodaje kupuje što mu je za život i rad potrebno, da dakle živi od prodaje svog rada, a ne da kao do tada svoju egzistenciju osigurava direktno od svog malog svaštarskog gospodarstva. Proizvodne zadruge su trebale da sitna razbacana sredstva za proizvodnju skupe i prošire, da okupe sitne, slabe pojedinačne proizvođače otkupljujući njihove proizvode i plasirajući ih na tržište. Tim putem bi se i seoske proizvodne snage uključivale u trgovačku mrežu i bankarska poslovanja, a egzistencija i prosperitet zemljoradnika postale bi daleko više ovisni o praćenju tržišta nego o hirovima prirode. Propagatori ideje zadrugarstva isticali su da će ono stvoriti »novog oslobođenog čovjeka«, da će se u izmjenjenim prilikama i seljak promijeniti, osloboditi lihvara, mešetara i seoskog trgovca, te pretvoriti u suvremenog »neovisnog proizvođača«, onog koji svoj prosperitet »čvrsto drži u svojim rukama«.¹⁴⁹ »Osuremenimo se!«, poručuju propagatori¹⁵⁰ zadružnog udruživanja, udruženjem novca i rada, pa ako nigdje drugdje bar bi se u blizini varoši, gradova, cesta, željeznica i pristaništa našlo tržište za »težački rad«. Seljak dođuše radi, kažu zagovornici zadrugarstva, ali ne unovčuje svoj rad, pogotovo ne u dovoljnoj mjeri i nikad ne u pravi čas. Onoliko koliko je seljak prodavao bilo je više stvar slučajnih okolnosti, povremenih prigoda i nužde, pri čemu su se uključivali razni preprodavači i mešetari. Nije bilo stalne orijen-

¹⁴⁷ Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije, str. 82, 89—90, 139.

¹⁴⁸ Pokrajinskom (ili Zemaljskom) gospodarskom vijeću dugi niz godina je predsjedavao knez Manfred Borelli. U 90-tim godinama 19. st. potpredsjednik je bio vitez Ivan Vranković, članovi Mate Lovrić, Petar pl. Tartaglia, barun Frano Gondola, Donat Filipi i namjesnički savjetnik Dragutin M. Truxa. Godine 1905. za predsjednika je ponovno bio biran knez Borelli, a zatim i 1912. za period do 1915. Uz njega su i tada ljudi iz istog društveno-gospodarskog sloja konte Kolan Fonfagna, načelnik Jelse kap. Niko Duboković, načelnik Slanog Lujo Milić, vitez Simić, a od 1912. i Ivan Ilić iz Splita, dok je Truxu zamijenio Zotti. Gospodarski list, 1892; BIPSD, 1907, str. I—II; Isto, 1912, str. II.

¹⁴⁹ Vrsalović, Zadruga, njihova sredstva, str. 6—9.

¹⁵⁰ Isti, Zadrugarstvo, Zadar, 1902, str. 32.

tacije seljaka prema trgovini, a ona je jedina koja mu može stvoriti potrebne novčane glavnice.¹⁵¹

Vrijeme treba znati korisno upotrijebiti, upućuju pristaše zadružnog pokreta.¹⁵² Pojavljuje se pojam vremena kao važan faktor u djelatnostima primarnog sektora. Uz to ide pojam profesionalnog pristupa radu, planiranje, unovčavanje rada i dakako isticanje novca kao cilja rada. Jedva primjetno napušta se shvaćanje staleškog društva, da je rad namjenjen nižim slojevima i nešto potcjenjujuće. Gube se ili bolje reći ublažuju predodžbe o staleškoj vezanosti čovjeka. Rad se ističe kao izvorište svega što je ljudskom rukom stvoreno i kao osnovni uvjet napretka. Kriterij vrijednosti čovjeka nije više samo njegovo porijeklo koliko njegova radna sposobnost i adekvatno tome stjecanje novca, odnosno bogatstva.¹⁵³ Individualizam liberalističke ere dobiva nove dimenzije idejom o udruživanju individualnih poljoprivrednika, odnosno proizvođača.¹⁵⁴ Smatra se da temelj blagostanja i napretka jednog društva leži ne u bogatim pojedincima i gornjem uskom sloju nego u društveno organiziranom gospodarstvu koje je sposobno da uključi sve »kvalitetne zemljoradnike, obrtnike i trgovce«. ¹⁵⁵ Uz kategorije poslovnog udruživanja, profesionalnog rada, nerasipanja vremena ističe se i potreba planske štednje, tj. one koja se ne provodi radi životne sigurnosti za slučaj nužde, nego koja ima za cilj buduće investiranje u poboljšanje i proširenje poslovne djelatnosti.

Selo u kojem su svi ili velika većina zemljoradnika bili uključeni u jednu ili više zadruga kooperativnog tipa učinilo je u društvenom pogledu prvi korak na putu preobrazbe od dotadašnje, moglo bi se reći, primarne (prirodne) ljudske grupacije u utilitarnu društvenu sredinu, u interesnu zajednicu. Seljani udruženi u takvim zadrugama nisu više bili samo obični susjedi i rođaci, međusobni humani pomagači, nego i specifični poslovni partneri. Povezane zadruge međusobno putem zadružnih saveza trebale su s vremenom postati jedinstvena interesna i poslovna zajednica ravnopravna trgovačkim i bankarskim interesnim grupacijama, a sve bi se ispreplelo kolanjem novca i robe. No do izbijanja rata sve su te pojave bile tek u naznakama, da bi ratne prilike poremetile započeti proces. Tamo gdje je zadružni pokret bio uspješan stvarala se podloga za jednu drugu, odnosno drukčije organiziranu ekonomsko-socijalnu formu poslovnosti (tržišnu privredu i robno-novčanu proizvodnju), a time i za modernije funkcioniranje bar jednog dijela seoskog dalmatinskog društva. Ono je na prijelazu stoljeća dublje ušlo u kapitalističko funkcioniranje bez obzira kolika je širina tog procesa bila postignuta do prvog svjetskog rata.

Upravo je zadrugarstvo pridonijelo da se i stanovništvo primarne proizvodnje, tj. seljaci i ribari počine uključivati u proces kapitalističke preobrazbe. Da je proces preobrazbe bio spor razlog je ležao u tome, što je on

---

¹⁵¹ Isti, Zadruga, njihova sredstva, str. 7—8.

¹⁵² Isto, str. 51; *Zotti*, Načrt, str. 218 i passim. — Novo poimanje rada, vremena, individualne odgovornosti, kolektivne poslovnosti, suradnje, štednje radi investiranja itd. nalazi se i kod drugih tadašnjih autora brošura i članaka o zadrugarstvu. Često se nalaze i prigovori na mnogobrojnost prazničkih dana u godini.

¹⁵³ *Vrsalović*, Zadrugarstvo, str. 7, 73 i passim.

¹⁵⁴ *Zotti*, Načrt.

¹⁵⁵ *Vrsalović*, Zadrugarstvo, str. 8.

premda potican iz potreba i iskustva razvijenijeg državnog centra bio onemogućen nedonošenjem potrebnih suvremenih zakonskih uredbi (kao u pitanju kolonata, ostataka unutrašnjih carina, neujednačenosti općinskih poreza na promet, neodlučnosti u provođenju razdiobe općinske zemlje) ili donošenjem za Dalmaciju nepovoljnih mjera (u pitanju dobijanja državnih kredita za poljoprivredu) i sklapanjem ubitačnih vanjsko trgovačkih ugovora (prvenstveno s Italijom), odsustvom adekvatnih privrednih olakšica i subvencija, visokim prevoznim tarifama pomorskim putem, nedostatkom kopnenih saobraćajnica itd.

Kako, koliko, kojim tempom se preobrazba odnosa u agraru razvijala poslije prvog svjetskog rata u uvjetima nove državne formacije, kada je cjelokupna dalmatinska privreda izgubila ne samo svoje dotadašnje poslovne kontakte i pravce orijentacije nego i dobrim dijelom one novčane kapitalne pohranjene u Beču, Trstu, Rijeci, pa i u Zadru¹⁵⁶ i koja je nova rješenja u novim uvjetima agrarna privreda tražila, izlazi iz okvira ovog rada.

---

¹⁵⁶ O stanovitom i privremenom privrednom diskontinuitetu koji su neka područja Jugoslavije doživjela nakon 1918., ulaskom u novostvorenu državnu formaciju, vidi rasprave sa Naučnog skupa u Iloku od 16 — 19. maja 1979., objavljene u knjizi »Stvaranje jugoslavenske države 1918«, Beograd, 1983.

Zusammenfassung

VERSUCH DER KAPITALISTISCHEN UMWANDLUNG DES DORFES UND DIE GENOSSENSCHAFTSBEWEGUNG IN DER ÖSTERREICHISCHEN PROVINZ DALMATIEN

Tereza Ganza-Aras

Zur Zeit, da als eine Art von Reaktion auf die liberalistische Wirtschafts-
praxis, bzw. auf das ungezügelte kapitalistische Unternehmertum und Indu-
strialisierung die politische Führung auf konservative Kräfte überging, d.h.
auf die Vertreter der Bauerninteressen, wurde den Agrarfragen auch in den
politischen Programmen der Regierung mehr Raum gewidmet.

Auch in Dalmatien war während der Herrschaft der Liberalen in Österreich
der Schwerpunkt der wirtschaftlichen Tätigkeit auf die Wirtschaft in der
Stadt und die Bedürfnisse des Gewerbes gelegt. Das war die Zeit, als verschie-
dene Fachverbände, Unterstützungsgesellschaften, Kassen und Kreditanstal-
ten sowie Leihanstalten und Volksbanken für das Handwerk und überhaupt
die bürgerliche und kleinbürgerliche Schicht gegründet wurden. Das Dorf
wurde dagegen vernachlässigt, auf die Fragen der Landwirtschaft wurde nur
wenig und dann auch nur seitens der in der Stadt lebenden Grossgrundbesitzer
eingegangen. Ihre »Consortien« und »Comizi agrari« haben nur wenig zur
Förderung des Ackerbaus und der Viehzucht beigetragen noch haben sie einen
Einfluss auf die sozialen Verhältnisse auf dem Land gehabt.

Die ersten Zeichen einer grösseren Beachtung der Teilnahme von Land-
wirten auf dem Markt sind nach dem landwirtschaftlichen Kongress 1873 in
Wien zu bemerken. Zu der Zeit werden in Dalmatien Kooperationen des ge-
nossenschaftlichen Typs von Olivenölproduzenten, Imkern, Schwammfischern
und Fischer gegründet, aber auch das nur seitens der erfolgreichsten in diesen
Zweigen und nur in städtischen Milieus, während die echten Bauern auch
weiterhin in breiterer gesellschaftlichen Hinsicht inaktiv blieben. Die ersten
Ansätze zur Förderung des Dorfes, bzw. der Kleinbauern, mit dem Ziel, den
Bauern die nötigen Geldmittel unter günstigen Bedingungen zur Verfügung
zu stellen und sie somit von den halsabschneiderischen Geldverleihern zu be-
freien, d.h. dem Bauern zu ermöglichen, modernere Landwirtschaftsmethoden
einzuführen, waren in den 80-er Jahren zu bemerken. Diese Bestrebungen soll-
ten neben anderen in erster Linie durch den Zusammenschluss der materiellen
und finanziellen Mittel in eine Dorfkasse verwirklicht werden, die in jedem
Dorf oder in einigen kleineren Dörfern gemeinsam geschaffen werden sollten;
ebenso sollten Produktions und Verbrauchsgenossenschaften gegründet wer-
den, die auch die Beschaffung von Bedarfsartikeln für die Landwirte er-
leichtern sollten. Diese genossenschaftliche Bewegung begann sich in Dalma-
tien in den letzten Jahren des 19. Jhs. zu entwickeln, um dann im ersten De-
zennium des 20. Jhs. ziemlich weite Gebiete zu erfassen. In der vorliegenden
Arbeit wurde aufgrund von Archivquellen und anderer Quellen ein Überblick
über die Gründung und die Art des Funktionierens verschiedener Typen von
Genossenschaften sowie über ihre Verbindung im Rahmen des in Split ge-
gründeten Genossenschaftsverbandes gegeben. Zuerst wurden die sog. Dorf-
kassen nach dem Vorbild der Reiffeisenkassen und in grösseren Ortschaften
Volksparkassen des Typs Schulze-Delitzsch gegründet, und danach wurden,

und zwar am häufigsten dort, wo die Dorfkassen bereits funktionierten und so Voraussetzungen für die Gründung von Produktionsgenossenschaften schufen, auch diese, meist in Form von kombinierten Verbrauchs- und Produktionsgenossenschaften gegründet. Spezialisierte Produktionsgenossenschaften wie diejenigen der Olivenölproduzenten, der Weinbauern, der Imker, der Rosmarinzüchter, der Käsehersteller gab es am wenigsten, und ihre Gründung erfolgte am spätesten.

Die Genossenschaftsbewegung zeigte die bescheidensten Resultate gerade dort, wo Hilfe am nötigsten gewesen wäre: in den rückständigen Gegenden der Bukovica, Ravni Kotari und der Zagora. Die besten Erfolge wurden hingegen auf der Insel Korčula und der Halbinsel Pelješac erzielt.

Das Finanzierungs- bzw. Kreditierungsproblem jener Genossenschaften, die nicht in der Lage waren, selbständig das Startkapital zu beschaffen, blieb offen, weil die Finanzhilfe seitens des Staats ausblieb, und entsprechende Banken gab es auch nicht. Auch die meisten Volksvertreter im dalmatinischen Landesparlament, gebildet überwiegend von Grossgrundbesitzern und der liberalen Bourgeoisie, waren nicht geneigt, die Vorschläge zu einem grösseren Engagement des Staats in wirtschaftlichen Angelegenheiten zu unterstützen. Genauso wie sie die Lösung der Kolonenfrage hinauszögerten, waren sie, wenn nicht gerade gegen so doch misstrauisch gegenüber der Gründung einer landwirtschaftlichen Bank, die den Kleinbauern (und den Kolonen) ermöglichen würde, Kredite zu bekommen, genauso wie es für die mittleren und wohlsituierten Bauern der »Zemljišni vjeresijski zavod« (Landwirtschaftliches Kreditinstitut) in Zadar tat. Die führenden Persönlichkeiten aus der Grossgrundbesitzerschicht sassen in den verschiedensten, ziemlich zahlreichen Wirtschaftsgremien, die jedoch keine grössere Bedeutung hatten.

In der Verwirklichung der Idee von dem genossenschaftlichen Zusammenschluss spielten die Pfarrer und andere Geistliche, mancherorts auch die Lehrer, eine wichtige Rolle. Der Grund, weshalb dem Klerus eine führende Rolle zukam, ist in erster Linie in der Tatsache zu suchen, dass sich die genossenschaftliche Bewegung im Rahmen des politischen Programms der konservativen (landwirtschaftlichen) Kräfte abspielte.

Obwohl es schwer ist, eine genaue Antwort auf die Frage zu geben, in welchem Masse die Genossenschaftsbewegung zur Verbesserung der Verhältnisse in der Landwirtschaft beigetragen hat, bleibt die Tatsache, dass sich die bisherigen Produktionsverhältnisse in der Landwirtschaft, d.h. das Kolonatum in beschleunigtem Tempo zu zersetzen begannen, und zwar auf dem Wege des Freikaufens. Die immer häufiger werdenden Fälle des Freikaufens erlauben die Schlussfolgerung, dass sich an der Jahrhundertwende positive wirtschaftliche Veränderungen in den niedrigeren Schichten der Landbevölkerung der dalmatinischen Gesellschaft abspielten und dass sie auf jeden Fall auf die wesentlichen sozialen Veränderungen in der ganzen Gesellschaft ausübten, einer Gesellschaft, die immer mehr zur kapitalistischen Gesellschaft wird.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 19

ZAGREB

1986.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan
MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ,
Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 1.000 đin

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad
SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu
SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja
poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informiranje SR Hrvatske
pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 19

Za izdavača
dr. *Nikša Stančić*

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

DAMIR AGIČIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
SANJIN BIŠCAN, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
dr. MIROSLAV BRANDT, Ul. socijalističke revolucije 73, Zagreb
mr. NEVEN BUDAK, Filozofski fakultet, Zagreb
IVO FICOVIĆ, Arhiv Hrvatske, Marulićev trg 21, Zagreb
KLARA FILIPOVIĆ, Šestinski vijenac 22, Zagreb
dr. TEREZA GANZA-ARAS, Obala socijalističke revolucije 8, Zadar
BORISLAV GRGIN, Baštijanova 54, Zagreb
dr. BOGUMIL HRABAK, Cara Uroša 6a, Beograd
IVAN JURIŠIĆ, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
mr. DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, Filozofski fakultet, Račkog 1, Sarajevo
mr. MARIJAN MATICKA, Filozofski fakultet, Zagreb
ANĐELKO MIJATOVIĆ, P. Togliatija 12, Susjedgrad, Zagreb
mr. FRANKO MIROŠEVIĆ, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu, Zagreb
dr. ILIJA MITIĆ, P. Budmani 18, Dubrovnik
dr. IVAN OČAK, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
KREŠIMIR OREMOVIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
ZVONIMIR PAVIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
dr. DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Krčka 1
DUBRAVKA PEIĆ, Muzej Revolucije, Trg žrtava fašizma, Zagreb
mr. MIRJANA POLIĆ-BOBIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb
mr. ŠTEFANIJA POPOVIĆ, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
LJERKA RACKO, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
dr. MIRJANA STRČIĆ, Kumičićeva 42, Rijeka
mr. MLADEN ŠVAB, Jugoslavenski leksikografski zavod Zagreb
ELIZABET TAKAČ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
mr. BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Krčka 1
